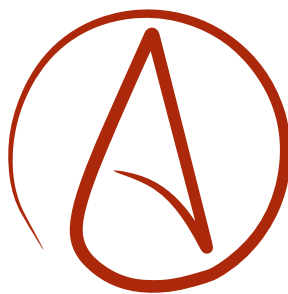

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
**ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ
ПЕН
АТЕИЗМ**

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ РОЗА ЛЮКСЕМБУРГ
ҚОРИНЫҢ ӨКІЛДІГІ
«СТРАТЕГИЯ» ӘЛЕУМЕТТІК
ЖӘНЕ САЯСИ ЗЕРТТЕУЛЕР ОРТАЛЫҒЫ»
ҚОҒАМДЫҚ ҚОРИ

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ
ПЕН
АТЕИЗМ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ РОЗА ЛЮКСЕМБУРГ
ҚОРИНЫҢ ӨКІЛДІГІ
«СТРАТЕГИЯ» ӘЛЕУМЕТТІК
ЖӘНЕ СЯСИ ЗЕРТЕУЛЕР ОРТАЛЫҒЫ»
ҚОҒАМДЫҚ ҚОРИ

АЛМАТЫ, 2023

УДК 211 (574)
ББК 86.7 (5Қаз)
Қ 22

Авторлық ұжым:

Илеуова Гүлмира, әлеуметтанушы, әлеуметтану ғылымының кандидаты
Симакова Ольга, әлеуметтанушы, әлеуметтану магистры
Омаров Мәди, саясаттанушы, саясаттану магистры
Қоспанов Расул, саясаттанушы, философия магистры
Мұхамедиев Азат, әлеуметтанушы, әлеуметтану магистры
Нұрахметова Светлана, экономист

Қ 22 Қазіргі Қазақстандағы зайырлылық пен атеизм – Алматы:

«Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығы» Қоғамдық Қоры, 2023. – 124 бет.

ISBN 978-601-80776-7-8

Кітапта Қазақстанның қазіргі қалалары негізінде атеистер мен атеистік наным-сеніммен байланысты өзгерістерді зерттеу бойынша жүргізілген әлеуметтік зерттеу нәтижелері ұсынылған.

Зерттеу Роза Люксембург Қорының Орталық Азиядағы Өкілдігінің қолдауымен орындалған «Қазіргі Қазақстан қалаларындағы атеистер мен атеистік наным-сенімдерді қабылдау: ұрпақ сабақтастығы негізінде» жобасы аясында жүргізілді.

Кітаптың дінтанушылар, әлеуметтанушылар, саясаттанушылар, мемлекеттік орган өкілдері мен Қазақстанның діни саласы мәселелеріне қызығушылық танытқандардың барлығына пайдасы мол.

The book presents the results of a sociological study to examine changes in attitudes towards atheists and atheistic beliefs in the context of modern cities in Kazakhstan.

The research was conducted within the framework of the project «Perception of Atheists and Atheistic Beliefs in Modern Cities in Kazakhstan: Breakdown by Generations», sponsored by the Rosa Luxemburg Stiftung Central Asia.

The book may be useful to religious scholars, sociologists, political scientists, representatives of state bodies and all those interested in the issues of religious landscape in Kazakhstan.

УДК 211 (574)
ББК 86.7 (5Қаз)

Басылым Роза Люксембург қорының Орталық Азиядағы өкілдігінің демеушілігімен Германияның Экономикалық ынтымақтастық және даму федералды министрлігінің қаражатымен шығарылды. Басылымның мәліметтерін үшінші тұлғалар түпнұсқа басылымына сілтеме болған жағдайында ғана пайдалана алады. Басылым сатылуға арналмаған жіне тегін таратылады.

ISBN 978-601-80776-7-8

© «Стратегия» ӘСЗО» ҚҚ, 2023

«Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығы» Қоғамдық қоры «Қазіргі Қазақстан қалаларындағы атеистер мен атеистік наным-сенімдерді қабылдау: ұрпақ сабақтастығы негізінде» атты жобасының идея ретінде ойға алынып, жүзеге асырылуы мен кітап болып басылып шығуына тікелей және сырттай үлес қосқандарға өз ризашылығын білдіреді.

Бірінішіден, біз зерттеуді жүргізуге демеушілік қолдау көрсеткен Роза Люксембург Қорының Орталық Азиядағы Өкілдігіне (RLS) өз алғысымызды білдіреміз. RLS қолдауының арқасында біз Қазақстанның 5 қаласына барып, біз үшін құнды ақпарат көзі болған көзқарасы, жас ерекшелігі мен ұлты әртүрлі адамдармен кездесу мүмкіндігіне ие болдық.

Біз осы мүмкіндікті пайдалана отырып, зерттеуге қатысқандардың барлығына алғыс айтамыз. Бұл адамдар бізге сенім білдіріп, өздерінің атеист ретінде қалыптасу тарихын бөлісті. Біз олардың батылдығына, ашықтығы мен біздің барлық сұрағымызға жауап беруге деген дайындығы үшін ол жандарға да ерекше алғыс білдіреміз.

Жобаны дайындау барысында зерттеу сауалдарын талқылауға шынайы қызығушылық танытып, ескертпелері зерттеу міндеттерін түбегейлі анықтауға септігі тиген Бурова Елена Евгениевна мен Камарова Рузия Исламовнаға жеке алғыс білдіреміз.

Ар-ождан еркіндігін, дін мен наным-сенімді сақтау – күрделі және көпқырлы мәселе, сондықтан да жоба авторлары бұл зерттеу жобасының мәліметтері дінге қатысты заманауи әлеуметтік тренд пен мемлекеттің дінге деген бейтарап жағдайын бағалауға, сондай-ақ наным-сенімі діни сенімнен ерекшеленетін адамдардың жағдайына қатысты талқылау барысында өз үлесін қосатынына сенімді.

Басылым Роза Люксембург қорының Орталық Азиядағы өкілдігінің демеушілігімен Германияның Экономикалық ынтымақтастық және даму федералды министрлігінің қаражатымен шығарылды.

Бұл басылымның мазмұнына толықтай «Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығы» Қоғамдық қоры жауапты, ал басылымда жарияланған көзқарас Роза Люксембург Қорының ұстанымын білдірмеуі мүмкін (RLS).

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	7
1. Зайырлылық, зайырлы мемлекет және атеизмнің заманауи түсініктеріне шолу.....	7
2. Жобаны негіздеу.....	14
3. Зерттеу тәсілі.....	17
4. Сауалнама қатысушыларының әлеуметтік-демографиялық бейнесі.....	19
1 ТАРАУ. ДІНГЕ ҚАТЫСТЫ САЯСАТ: ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚАБЫЛДАУ	23
1.1. Қазақстан Республикасындағы зайырлы мемлекеттің құқықтық негіздері.....	23
1.2. Азаматтардың дін саласындағы мемлекеттік саясатқа қатынасы.....	28
1.3. Зайырлылықты сақтай отырып.....	41
2 ТАРАУ. ҚАЛА ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚАБЫЛДАУЫНДАҒЫ ДІНИ СӘЙКЕСТЕНДІРУ ЖӘНЕ ДІНДАРЛЫҚ	57
2.1. Қала тұрғындарын діни сәйкестендіру факторлары.....	57
2.2. Қала тұрғындарының ұғымындағы діндарлық.....	69
3 ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАНДА АТЕИСТЕРГЕ ЖАЙЛЫ МА?	91
3.1. Қазақстандағы атеистер: сабырлы және дұшпандық арасында.....	91
3.2. Мен неге атеистпін?.....	104
ҚОРЫТЫНДЫ	116

КІРІСПЕ

1. Зайырлылық, зайырлы мемлекет және атеизмнің заманауи түсініктеріне шолу

Атеизм мен атеистер мәселесін, сонымен бірге, олардың заманауи қазақстандық қалалардағы орнын қарастыра отырып, зайырлы мемлекет тақырыбын, сонымен қатар, онымен байланысты негізгі түсініктерді қозғамау мүмкін емес, себебі Қазақстан Конституция бойынша зайырлы мемлекет болып саналады. Нақтырақ айтсақ, зайырлылық, секуляризм, ар-ождан бостандығы, т.б. аталмыш түсініктердің кейбіреуі синоним, өзара алмастырып қолдануға болатын түсініктер, осы ретте, біздің ойымызша, аталған терминдердің әрқайсысы қандай мағына беретінін анықтап алған жөн. Сонымен бірге, зерттеу тақырыбы шеңберінде атеизм түсінігін және ол қандай мағына беретіндігін қарастырған жөн.

Анықтамалардың алғашқы шолуы Қазақстанда ағылшын тілді әдебиеттерде көбірек таралған «секуляризм» түсінігіне қарағанда «зайырлылық» түсінігі орыс тілді ғылыми және заңдық терминологияда бар болғандықтан дискурста көбірек бекем алған деген болжамды айтуға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, «laïcité» француз тіліндегі түсінік орыс тіліндегі «зайырлылық» түсінігіне синоним екендігін назардан тыс қалдырмау керек. 1995 жылғы ҚР Конституциясын жасау үшін Франция Республикасының Конституциясы үлгі ретінде алынғандықтан осы ескертпе маңызды болып саналады, себебі аталмыш елдің конституциясында зайырлылық «негізгі құраушы құндылықтар қатарына жатқызылған». Атап өтерлігі, 2003 жылы Францияда (Жак Ширак президенттігі кезінде) зайырлылық туралы ауқымды пікірталас өткен еді, соның нәтижесінде Франциядағы зайырлылық бойынша президенттік комиссияның Бернар Стази басшылығымен «Зайырлылық ғасыры (Зайырлылық туралы ой-толғаулар)» баяндамасы¹ жарияланды. Баяндамада келесі тұжырымдар көрсетілген: «Зайырлылық сипаттама мемлекеттің бейтараптығын білдіреді: ол қандай да бір діни немесе рухани таңдауға басымдық бермеуі тиіс. Теңдік қағидасына негізделе отырып, зайырлы мемлекет ешқандай да ғибадатқа бұқаралалық басымдық бермейді, мемлекеттің олармен қатынасы заңды түрде бөлінумен сипатталады.

Зайырлылық ар-ождан еркіндігі, рухани және діни сенімдердің заңды түрде теңдігі, саяси биліктің бейтараптығы деген өзара тығыз байланысты

---

¹ *Le rapport de la commission Stasi sur la laïcité*. 12.12.2003 г. - https://www.lemonde.fr/archives/article/2003/12/12/le-rapport-de-la-commission-stasi-sur-la-laicite_4288804_1819218.html

үш құндылыққа негізделген республикалық пактінің ең негізгі құраушы бөлігі. Ар-ождан еркіндігі әрбір азаматқа өзінің діни немесе рухани өмірін таңдауға мүмкіндік береді. Заң алдындағы теңдік кез келген дискриминация немесе күштеуге тыйым салады, мемлекет қайсы біріне де артықшылық бермейді. Ал саяси билік өзінің шектерін мойындайды, ол рухани немесе діни салаға араласпайды».

Бізді қызықтыратын тақырып бойынша маманданған көптеген авторлардың көбісі мемлекеттің «зайырлылығы» түсінігі айтарлықтай күрделі ұғым, көбіне контекстіге байланысты әртүрлі мәнде қолданылады деген пікірде. Мысалы, И.В.Понкин² былай атап көрсетеді, «зайырлылық» термині бүгінгі күні мемлекет пен діни ұйымдар қарым-қатынасы бойынша пікірталастарда аса жиі қолданылады. Осы автордың пікірінше, қазіргі ғылыми әдебеттер мен түсіндірме сөздіктерде «зайырлылық» түсінігі мазмұнды әрі бүге-шүгесіне дейін түсіндірілмейді. Одан бөлек, автор мемлекеттің зайырлылығы түсінігінің конституциялық-құқықтық және мәдени-тарихи контекстінде қандай мағына беретіндігі туралы нақтылықтың болмауы зайырлылықтың конституциялық қағидасын бұзатын құбылыстарға әкелетіндігіне, ал, зайырлылықты зерттеудегі немқұрайлылық БАҚ-та еркін түсініктердің пайда болуына әкеліп соқтыратындығына баса назар аударады. Автордың өзі зайырлылық түсінігіне екі ұстаным тарапынан түсінік береді: мемлекеттік немесе қоғамдық институттар белгісі тарапынан және элитаға тиесілікті білдіретін сапа тарапынан. Осы тарапта ол зайырлылықты қызметі идеология немесе оған бағыныштылықты таратуға бағытталған діни ұйымдар мен бірлестіктердің діни немесе идеологиялық санкциясы мен қысымынан тәуелсіз екендігін, жалпыазаматтық, бейбіт бағытын білдіретін қоғамдық өмір салаларын, мемлекеттік немесе қоғамдық институттар сипаттамасы ретінде анықтайды. Ал зайырлы мемлекетке қатысты айтар болсақ, автор оны қандай да бір дінді жалпыға ортақ ретінде бекітуге немесе қыстауға тыйым салынған мемлекет ретінде анықтайды.

С.М.Алейникова және С.А.Бурьянов³ зайырлылықты діни бірлестіктерді тікелей мемлекеттік қаржыландырудың болмауы, міндетті дін ұстануды енгізуге жол бермеу, жалпы заңдық діни соттардың болмауы, діни ережелер мен актілерді құқық негізі ретінде мойындау ретінде анықтайды. Одан өзге, зайырлылық мемлекеттік органдар қызметі бұқаралық діни жоралғылар мен рәсімдермен сүйемелденбеуі керек, ал лауазымды тұлғалар өзінің қызметтік жағдайын дінге деген қандай да бір қатынасын қалыптастыру үшін қолдануға

²Понкин И. В. *Светскость государства*. – М.: Издательство Учебно-научного центра довузовского образования, 2004. – 466 б.

³Алейникова С. М., Бурьянов С. А. *Светское государство в вопросах и ответах: кратко, доступно и актуально / под ред. И. Кондратьева* — М., 2015. — 62 б.

құқылы болмайды. Өз кезегінде авторлар зайырлы мемлекетті дүниетанымды бейтарап мемлекет, ресми идеология ретінде ешқандай дүниетанымды (соның ішінде діни немесе діниге қарсы) ұстанбайтын, азаматтарға еркін дүниетанымдық таңдау мүмкіндігін қамтамасыз ететін мемлекет ретінде анықтайды.

Осылайша, авторлар зайырлы мемлекеттің міндетті белгісі ретінде ар-ождан бостандығын атап көрсетеді. Сонымен қатар, авторлар мемлекеттің дүниетанымдық бейтараптығы қағидасы дінтану ғылымындағы пікірталастар негізінде және «дәстүрлі дін», «дәстүрлі емес дін», «секталар», исламға қатысты қолданылатын «дәстүрлі ислам», «дәстүрлі емес ислам», ваххабизм», т.б. көрінеу қате түсініктер негізінде діни бірлестіктер иерархиясын құрумен қатар сыйымсыз болатындығын ерекше атап көрсеткен.

Е.Н.Маркова⁴ зайырлылықтың келесідей белгілерін бөліп көрсетеді:

- Ешқандай дін мемлекеттік немесе міндетті дін ретінде бекітіле алмайды;
- Барлық діни сенімдер тең болып мойындалады;
- Барлық діни бірлестіктер мемлекеттен бөлінген және өзара тең, мемлекет олардың істеріне араласпайды;
- Діни бірлестіктер мемлекет пен мемлекеттік органдар істеріне араласпайды және саяси қызметпен айналыспайды;
- Мемлекет діни бірлестіктер заң ережелерін сақтаған жағдайда олардың еркін қызмет етуіне кепілдік береді.

Сонымен қатар, автор халықаралық деңгейде әмбебап, бірегей «зайырлылық моделінің» болмайтындығын, зайырлы мемлекеттің тұрақты әрі нақты белгілері мен қасиеттерінің болмайтындығын атап көрсеткен. Зайырлы мемлекет түсінігінің ресми анықтамасының болмауы, сонымен бірге, мемлекеттің өзге түрлерінен зайырлы мемлекетті ерекшелендіретін өзіне тән айқын белгілерінің болмауы, автордың пікірінше, мемлекетті зайырлы деп жариялау – бұл, ең алдымен, мемлекеттің діни және идеологиялық бейтараптығы идеясын ерекше ұстанудың саяси жариялауы екендігі туралы шешім шығаруға мүмкіндік береді.

Қазақстандық авторлар жұмыстарында зайырлылық пен зайырлы мемлекет өзара ұқсас түсіндіріледі. Мысалы, Е.Е.Бурова және А.Г.Косиченко⁵ Қазақстан зайырлылығы демократизм, әлеуметтілік, дүниетанымдық әртүрлілік секілді конституциялық құрылымның негізгі құрауыштарымен байланы-

---

⁴Маркова. Е. Н. *Принцип светского государства (7 Бөлім) // Основы конституционного строя России: двадцать лет развития*, 2013. С. 183–213.

⁵*Актуальные проблемы развития религиозной ситуации в Республике Казахстан / Под общ. ред. З.К.Шаукеновой. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 137 б.*

сты бола отырып, дін өмір сүрудің мәжбүрлік негізі ретінде міндеттелмеді, ешқандай да діни бірлестік мемлекеттік бола алмайды, ал азаматтар ар-ождан бостандығы құқығына ие екендігін білдіретіндігін атап көрсеткен.

Сонымен қатар, авторлар зайырлы мемлекет клерикалды және атеистік мемлекеттен несімен ерекшеленетіндігін түсіндіреді. Егер клерикалды мемлекетте діни бірлестіктерді мемлекеттен тек ішінара ғана бөлу мүмкін болса, ал атеистік мемлекетте діни бірлестіктерді мемлекеттен бөлу дінді қоғам өмірінен толықтай алып тастау мақсатымен жасалады. Ал зайырлы мемлекетте діни бірлестіктерді саяси биліктен бөлу қызмет ету саласын нақты шектеу негізінде сатылы түрде жүзеге асырылады. Авторлар зайырлы мемлекеттің классикалық үгісі барлық діни ағымдарға бірдей бейтараптықты, мемлекеттің дін және діни ұйымдардан айқын бөлінуін білдіретіндігін атап көрсетеді.

Сонымен бірге, авторлар зайырлы мемлекет негізін қалайтын келесідей белгілерді бөліп көрсетеді:

Мемлекет азаматтардың дінге қатынасына және діни ұйымдарға қатыстылығына қарамастан өмірдің барлық салаларында олардың теңдігіне кепіл болады және оны қамтамасыз етеді;

Мемлекет азаматтардың дінге деген өз қатынасын анықтау мәселелерінде бейтарап болады;

Мемлекет діни бірлестіктер қызметіне, сонымен қоса, діни оқытушылық, мінәжаттық, тәртіптік және кадрлық мәселеріне араласпайды;

Мемлекет азаматтардың дінге деген қатынасын өзгертуге мәжбүрлеу үшін өзінің ерекше мекемелерін пайдалануға мүмкіндік бермейді (пенитенциарлық мекемелер, әскер, ауруханалар, балалар үйі)

Мемлекет азаматтардың дінге қатынасын анықтауында мемлекеттік білім беру стандартының бейтараптығын қамтамасыз етеді.

Өзге монографияда, А.Г.Косиченко⁶ зайырлылық көп конфессионалды полиэтникалық қоғамда мемлекет пен дін арасындағы жалғыз дұрыс қатынас екендігіне баса назар аударады. Мемлекетте бірнеше дін қызмет атқарған жағдайда зайырлылық құқықтық кеңістікте теңдей өмір сүруге мүмкіндік береді. Автордың пікірінше, зайырлылық адамдар құндылықтар жүйесінің діни немесе зайырлылық түрін еркін таңдауын білдіретін діни сенім еркіндігімен тығыз байланысты. Сонымен бірге, автор зайырлылық қағидасын түсінудегі 3 негізгі тәсілді бөліп көрсетеді: дәстүрлі, либералды және діни. Дәстүрлі тәсіл мемлекет пен діннің тарихи қалыптасқан қатынастарынан бастау алады және осы қатынасты заңды түрде бекітеді. Зайырлылық қағидасын жүзеге

---

⁶Светскость и религия в современном Казахстане: модернизация духовно-культурных смыслов и стратегий: Ужымдық монография. Алматы: Философия, саясаттану және дінтану Институты, ҚР, 2020. – 278 б.

асырудағы либералды тәсіл автордың айтуынша, өз ұстанымдарын аса қатаң түрде тұжырымдайды. Аталмыш тәсілге сай, дін мемлекеттен қарым-қатынас етудің барлық бағыттары бойынша бөлінеді. Дін билік органдарын құруға қатыспайды және өз өкілдерін билікке ұсынбайды. Мемлекеттік органдар қызметі ешқандай да діни жоралғылар мен рәсімдермен сүйемелденбейді. Діни ұйымдар саяси партиялар қызметін қаржыландырмайды. Мемлекет, өз кезегінде, діни мәселерді шешуге қатыспайды және конфессияаралық диалогта арбитр болмайды. Діни тәсілдің мәні зайырлылық қағидасына деген айтарлықтай сақтықпен қарауға негізделеді.

Д.А.Сихимбаева и Л.С.Шыңғысбаев⁷ өз жұмысында «зайырлылық» пен «секуляризм» түсініктері әр қоғамның тарихи, әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени ерекшеліктеріне байлаынсты қалыптасады және дамиды. Ал түрлі факторлар, әлеуметтік өзгерістер мен қоғамдық кеңістіктегі дін рөлінің өзгерісі аталған түсініктердің мазмұнына өзіндік ерекшеліктер енгізетіндігін атап көрсетеді.

Зайырлылық және зайырлы мемлекет түсініктері туралы айтқанда секуляризм түсінігі және одан туындаған терминдер туралы қозғамау мүмкін емес. Т.Асад⁸ атап көрсеткендей, «секуляризм» және «секуляризм ұстанушысы» терминдері ағылшын тілінде сол заманның қоғамында азғындыққа кінәлаумен бірдей болатын «атеизм» және «құдайсыздық» деп кінәлаудан қашу үшін ХІХ ғасыр ортасында еркін ойлайтын авторлардың көмегімен пайда болған.

Атап өтерлігі, ағылшын тілінде «зайырлылық» түсінігін білдіру үшін «secular» сөзі қолданылады, яғни, секулярлы. Осыны заманауи ағылшын тілінің Оксфорд сөздігін сараптай отырып И.В.Понкин атап көрсетеді. Секуляризм бұл ретте дін қоғам, білім, т.б. қалыптастыруға қатыстырылмауы керек деген сенімді білдіреді. «Теологиялық терминдердің Вестминстерлік сөздігінде» «Секуляризм» (латын тіліндегі saeculum туындаған saecularis, ағылшынша secularism – ғасыр, ұрпақ, әлем) – бұл табиғи тәртіптің арғы жағында орналасқан діни өлшемдермен байланысты қарама-қарсы әлеммен адами дүниетанымды, сенімді, құндылықтарды, қызметті немесе институттарды байланыстыратын термин».⁹

Өз кезегінде Е.Е.Бурова және А.Г.Косиченко секуляризмді дінді мемлекет пен қоғамдық өмірден жан-жақты әрі барлық жағынан шеттету деп

⁷Сихимбаева Д. А., Шыңғысбаев Л. С. Основные методологические подходы к определению светскости: опыт Казахстана // ҚазҰУ жаршысы, философия, мәдениеттану және саясаттану сериясы. №2 (68). 2019. Б. 274–281.

⁸Асад Т. Возникновение секулярного: Христианство, ислам, модернизм. – М.: Новое литературное обозрение, 2020. – 376 б.

⁹Теологиялық терминдердің Вестминстерлік сөздігі. - М.: «Республика». Мак-Ким Дональд К.. 2004.

анықтайды. Алайда, Понкин пікірінше, мұндай үрдіс үшін (дін ықпалын азайту) «секуляризация» терминін қолданған жөн.

А.Куру¹⁰, секуляризм туралы айтқанда, оның 2 негізгі түрін бөліп көрсетеді: белсенді және бәсен. Белсенді секуляризм моделінде мемлекет қоғам өмірінде дін және діншілдіктің көрініс табуына толық тыйым сала алады немесе оны шектей алады. Мұндай шектеу түрі мысалы бұқаралық орындарда діни атрибуттарды (хиджаб, крест, т.б.) тағуға тыйым салу, бұқаралық орындарда сыйынуға тыйым салу, білім беру жүйесінен дінді толықтай шығару секілді әрекеттерді білдіреді. Автор белсенді секуляризм саясатын жүзеге асырып жатқан мемлекеттердің айқын мысалы ретінде Франция мен Түркия мемлекеттерін атап көрсетеді. Өз кезегінде, бәсең секуляризм бұқаралық салада, білім беру саласында діншілдіктің көрініс табуына қандай да бір шектеудің болмауын білдіреді. Одан өзге, дінмен байланысты кейбір жоралғылар мен атрибуттар мемлекеттік шаралар барысында немесе мемлекеттік белгілерде қолданылуы мүмкін (мысалы, сот отырыстары кезінде киелі кітаптарға ант беру, діни дәйексөзді ақша купюрасына енгізу). Алайда, бәсең секуляризмде дін мемлекеттік және саяси шешім қабылдауға ешқандай да ықпал ете алмайды. Мемлекет діни бірлестіктер ісіне араласпайды, ал діни бірлестіктер өз кезегінде, мемлекет ісіне араласпайды. Автор бәсең секуляризм саясатын қолданушы мемлекет мысалы ретінде АҚШ атайды.

Зайырлы мемлекет пен зайырлылық контекстінде жиі қолданылатын тағы бір түсінік - бұл ар-ождан бостандығы. Ар-ождан бостандығына құқық көптеген демократиялық және зайырлы мемлекеттердің Конституциялық деңгейінде бекітілген. Одан өзге, жоғарыда атлаған авторлардың көбісі ар-ождан бостандығын зайырлы мемлекеттің маңызды белгісінің бірі ретінде атаған.

Ар-ождан бостандығының ең ауқымды және қайшылықсыз анықтамасы БҰҰ-на мүше барлық мемлекеттер ратификациялаған БҰҰ Адам құқықтарының Жалпыға бірдей декларациясының¹¹ 18 бабында көрсетілген. Аталған бапта келесідей айтылған: «Әр адам ой-пікір, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар; бұл құқық өз дінін немесе наным-сенімін өзгерту еркіндігін, өз дінін, наным-сенімін жеке өзі, немесе басқа адамдармен бірігіп тұтып, жария түрде, немесе жеке жолмен уағыздау, құдайға құлшылық ету, діни салт-жораларын орындау бостандығын да қамтиды. Ең маңыздысы, аталған бапта «дін және наным-сенім» сөз тіркесі қолданылады, мұнда наным-сенім ретінде діни болып саналмайтын кез келген дүниетаным қабылда-

---

¹⁰Куру А. Т. *Пассивный и активный секуляризм: Соединенные Штаты Америки, Франция и Турция // Влияние религии на современный мир. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның пленарлық баяндамалары / З.К.Шаукенова ред. – Алматы: ИФПР ҚР БЖҒМ, 2013. – 374 б.*

¹¹Адам құқықтарының Жалпыға бірдей декларациясы: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml

нады. Декларацияда одан өзге 19 бап наным-сенім бостандығы мен өз көзқарасын еркін білдіруіне кепілдік береді.

С.М.Алейникова және С.А.Бурьянов атап көрсеткендей, ар-ождан бостандығының мәні жеке және/немесе өзгелермен наным-сенім таңдауға, ауыстыруға, таратуға және өзгелердің еркіндігі мен жеке құндылықтарына қысым жасамай, әрекет етуден тұрады. Одан өзге, авторлар мемлекет зайырлылығы қағидасы ар-ождан бостандығының ең маңызды кепілі екендігін атап өтеді.

Атеизм түсінігін қарастыруға өте отырып, аталмыш құбылыстың көптеген зерттеушілері қазіргі уақытта осы терминнің анықтамасына қатысты қиындықтар бар екендігін ескерткендігін атап өтпеу мүмкін емес. Олардың кейбіреуінің пікірінше, аталмыш терминді нақты қалай қолдану керек екендігіне қатысты академиялық консенсус жоқ.

С. Булливант¹² «атеизм» және «атеист» түсініктерінің аса танымал келесідей анықтамаларын атап көрсетеді:

1. Атеизм – бұл Құдай және құдайлар жоқ екендігіне сену (Дж. Багини).
2. Негізі, атеизм бұл құдай (құдайлар) жоқ екендігін білдіретін ұстаным («сенбеймін») (Д. Эллер).
3. Атеист – бұл Құдайға сенбейтін адам; Құдай жоқ екендігіне сенетін біреу болудың қажеті жоқ (М. Мартин).
4. Атеист теизм рақымшылық танытатын Құдайға сенбейді (П. Клитер).
5. «Атеист» деп мен қашаннан осы сөз беретін мәнді, яғни, Құдайға сенуден бас тартқан саналы шешім деген мағынаны түсінемін (А. МакГрат).

Автор атап көрсеткендей, аталған барлық анықтамалардың ортақ сипаты бар: олардың барлығы да атеизмді «Құдай» деп аталатын нәрсеге негативті қатынас ретінде қарастырады, олардың біреуінен басқасының барлығы да бұл қатынастарды «сенім» терминдерімен сипаттайды. Сонымен қатар, ол «атеизм» терминінің қолдану нұсқаларының көп болуы міндетті түрде ғалымдардың бір тобының пікірі дұрыс, екінші тобының пікірі бұрыс деген екенді білдірмейтіндігін атап өтеді. Атеизм бірыңғай объективті анықтамаға ие емес. Сонымен бірге, бұл барлық анықтамалар бірдей пайдалы дегенді білдірмейді: тым шектеулі анықтама қызықты потенциалды мәліметтерді әсірелеуі мүмкін болса, ал тым кең анықтама өзара маңызды бірнеше байланыстары бар «атеизмдердің» өте көп ауқымын қамтуы мүмкін. Автордың пікірінше, ғылыми қауымдастықтағы атеизм түсінігін анықтаудағы консенсустың болмауы ең оптималды әрі сай келетін анықтаманы таңдауға өте көп

---

¹²Bullivant, Stephen, and Michael Ruse (eds), *The Oxford Handbook of Atheism* (2013; online edn, Oxford Academic, 16 Dec. 2013), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199644650.001.0001>, accessed 25 July 2023.

уақыт жоғалтуға әкелуі мүмкін, одан әрі, аса үлкен шатастыруға әкелуі мүмкін.

Осыған байланысты автордың ойынша, атеизмнің жалпымен мойындалған, пайдалы ғылыми анықтамасының болуы тиімдірек. Аталмыш терминді грек тілі призмасы, ғылыми тиімділік қағидасы тарапынан, сонымен бірге, теизм түсінігін сараптай отырып, автор «Құдай мен құдайлардың бар екендігіне сенімнің болмауы» деген атеизм түсінігінің анықтамасы ең дәл анықтама деген шешімге келеді.

Өз кезегінде Д.В.Пивоваров аталмыш түсінікті біршама кеңітеді. Атеизмді сыни сараптама және тұлға ретінде Құдайға сенімді жоққа шығару, сонымен бірге, кез келген өзге құдайларға, тылсым күштер немесе тәнсіз рухани жаратылыстардың бар екендігіне сенбеу ретінде түсіндіреді. Осылайша, автордың айтуынша, атеизм дегеніміз тек Құдайға ғана емес, сонымен бірге, жалпы тылсым дүниеге сенімнің жоқтығы.

2. Жобаны негіздеу

Мәселелі тұсты анықтау

Тәуелсіздік алғаннан бастап, Қазақстандағы дін қоғамдық өмірде аса маңызды рөл ойнай бастады. Кеңестік уақытта аса басымдыққа ие болған дүниетаным ретіндегі атеизм қазіргі уақытта өзінің танымалдығы мен таралуынан айрылған, маргиналды кезекті мәселе ретінде қарастырылады. Сарапшылардың айтуынша, қазақстандық қоғамдағы атеизм әлеуметтік қолдауға ие емес дүниетаным ретінде жиірек қарастырылады, ал «атеист» деген сөздің өзі Дастан Ельдесовтың пікірінше, «балағаттаушы мәнге»¹³ ие. Өздерін атеист ретінде көретін адамдардың бұқаралық пікірлерінен байқалатыны, өз беделін жоғалтудан немесе өздеріне деген өзгелердің қатынасын бұзып алудан қорқатындықтан, олар өздерінің көзқарастарын ашық жариялауға ұмтылмайды, себебі, атеистерге олардың орталарында «ақ қарға»¹⁴ секілді қатынас қалыптасқан. 2013 жылғы құқық қорғаушы А.М.Харламовты дінаралық алауыздық қоздыруға айыптау бойынша іс резонансты сипатқа ие болды, ол «атеизм ғана ғаламшардағы барлық адамдарды біріктіретін жалғыз идеология болады» деген пікір білдірген болатын. Риддерлік прокуратура және құқық қорғау органдары қызметкерлері А.Харламовтың әлеуметтік желілерде жарияланатын материалдарында дінге сенушілердің сезімін қорлайтын исламға, католицизмге, православияға және иудаимге қатысты сынау мен жағымсыз пікірлер бар деп санаған. Қылымыс құрамы болмағандықтан, іс тек

¹³Дастан Ельдесов. *Атеисты в Казахстане становятся персонами нон-грата?* 16.02.2017г. - <https://samonitor.kz>

¹⁴Люди без религии. *В Казахстане растет количество атеистов.* 27.08.2019г. - <https://cabar.asia>

2018 жылы ғана жабылды, ал, құқық қорғаушыдан ресми түрде кешірім тек 2020 жылы ғана сұралды¹⁵.

Атеизм тақырыбы БАҚ-та 2017 және 2021 жылдары аталудың ең жоғары деңгейіне ие болған, бұл «сенбеушілердің құқығы» түсінігін заңды түрде бекіту және оны бұзған жағдайда айыппұл шараларын тағайындау әрекеттерімен байланысты. Өзгерістерді бастаушылар қоғамда дін ұстанбайтын-дарды құдайсыздықпен айыптап, «кафир» деп атап, оларды қорқыту жағдайларының орын алғандығын атаған¹⁶. Аталмыш бастама жүзеге асырылмады. Бірақ, дінге сенбейтін адамдар құқығын заңды түрде қорғау қажеттілігі ретінде мәселенің қойылуының өзі заманауи Қазақстанның діни қатынастарындағы парадигмалардың түбегейлі өзгергендігін және қоғамдық және мәдени өмірі деңгейінде клерикализмнің көрініс табуынын білдіреді. Нәтижесінде, «Қазақстандық энциклопедия»¹⁷ интернет-ресурстағы «Қазақстандағы атеизм» мақаласы атеизм туралы ақпаратты, бір жағынан, ҚР Конституциясында көрсетілген зайырлы мемлекет тарапынан, екінші жағынан, діни мемлекеттің предикті болып табылатын атеистерді кемсітушілік құбылысы ретінде көрсетеді.

Зерттеушілік және академиялық ортадағы сарапшылардың айтуынша, Қазақстанда атеизм және қазақстандық қоғамдағы атеистердің жай-күйі деген мәселелер тұжырымдалмаған. Қазақстандағы діни жағдайды сипаттауда атеизм елдегі жүзеге асырылып жатқан еркін ойлауға құқықты көрсетудің құрылымдық құрауышының бірі ретінде ғана аталады және ғылыми сипаттау жасалмайды. Жоба бойынша кеңесшілер ұсынған атеизм туралы ғылыми жұмыстар сілтемесі негізінен шетелдік, ресейлік авторлар жұмыстарынан тұрды.

Сонымен бірге, кеңесшілер Қазақстанға да әсер еткен 2007 жылдан бастап кең өріс ала бастаған агностиктер мен өздерін атеистер деп танытын адамдар үлесінің артуы бойынша әлемдік трендті атап көрсетеді. ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ 2019 жылғы мәліметтеріне сай: он жыл ішінде Қазақстандағы дінге сенбеушілердің үлесі үш есеге артқан, осылайша 2019 жылы 18,8% үлеске ие болған, ал 2020 жылдағы АҚДМ мәліметі бойынша, 23% өздерін «дінге сенбеймін, бірақ, өзге адамдардың діни сенімдерін сыйлаймын» деп көрсетсе, ал 9% - атеист ретінде көрсеткен.

Осыған байланысты заңды түрде келесідей сұрақтар туындады:

---

¹⁵Жанар Асылханова. «Автор «Самой гениальной книги» вражду не разжигал».29.08.2017г. - <https://ratel.kz>

¹⁶В Казахстане попытаются повторно защитить права неверующих законом. 07.09.2021г. - <https://www.rbc.ru>

¹⁷«Қазақстандық энциклопедия» интернет-ресурсындағы «Атеизм в Казахстане» мәліметі (соңғы өзгерістер 19.04.2017) <http://ru.encyclopedia.kz>

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

- Қоғамда уақыт өте келе атеистерді қоса алғанда діндар емес және дінге сенбейтін адамдар тобына қатынас қалай өзгеруде?
- Атеистер заманауи қазақстандық қоғамда өздерін қалай сезінеді?
- Ар-ождан бостандығы мойындалатын зайырлы мемлекет тұрғысындағы Қазақстандағы ұлттың діни идентификациясындағы өзгерістердің жай-күйі қалай?

Елдегі діни жағдайдың өзгеруі мен діни идентификациясы мәселелері аса күрделі әрі көп аспектілі, сондықтан, дінге қатысты заманауи әлеуметтік трендтерді талқылау және оған қатысты мемлекеттің бейтараптығының жағдайын бағалау мақсатында сарапшылық және академиялық қауымдастық (мүмкін болса, мемлекеттік орган өкілдерін шақыру керек) деңгейінде ашық пікірталас өткізу қажет.

Зерттеу нысаны мен пәні

Зерттеу нысаны ретінде Қазақстан қалаларының тұрғындары алынды, себебі, оларда ауыл тұрғындарына қарағанда тұлғааралық байланыстар қарқынды жоғары және әлеуметтік жанжалдар туындау қауіптері жоғары.

Қала тұрғындарының атеистердің түрлі жастық когорталары мен атеистік сенімдерді қабылдауы зерттеу пәні болып табылады.

Мақсатты топтар

Зерттеуде қолданылатын кешенді тәсілді ескере отырып, бастапқы ақпарат жинау үрдісіне қатыстырылатын информанттардың бірнеше топтарын ажырату қажеттілігі туындайды. Осылайша, зерттеу келесілердің пікірлерін зерттеуге бағытталды:

- Қала тұрғындары (діни наным-сенімдеріне қарамастан);
- Қала тұрғындары қатарындағы атеистер;
- Сарапшылар.

Жоба мақсаты: наным-сенімнің түрлі жүйелері бар қала тұрғындарының бейбіт қатар өмір сүруін қамтамасыз ету бойынша күш салуларды қолдаушы материалдарды ұсыну үшін Қазақстанның қазіргі қалалары контекстіндегі атеистер мен атеистік наным-сенімге қатысты өзгерістерді зерттеу.

Зерттеу міндеттері:

Қойылған мақсатқа жету үшін келесідей міндеттерді шешу керек:

- Қазақстан Республикасының нормативті-құқықтық актілерін жарияланған зайырлы мемлекет және ар-ождан бостандығы қағидаларына сәйкес болуы.

- Қазақстандағы ар-ождан бостандығы қағидасын ұстануға қатысты қазіргі жағдайды сарапшылық бағалау.

- Қалалық ортада діншілдің/діншіл еместіктің көрініс табуы; атеистік

сенімдердің (көзқарастардың) қалыптасу ерекшеліктері: қалалық ортадағы атеистерге деген қатынас мәселелерін зерттеу.

- Діншіл емес идентификацияны, оның ішінде, атеистік сенімдердің пайда болуымен қалыптасқан әлеуметтік өзара қатынасдағы заманауи трендтерді анықтау.
- Сарапшылық және академиялық қауымдастық деңгейінде зерттеу тақырыптары бойынша пікірталас ұйымдастыру және пікірталас жүргізу.
- Зерттеу нәтижесі бойынша сараптамалық есеп дайындау мен жариялау.

3. Зерттеу тәсілі

Атап өтерлігі, зерттеліп отырылған нысан неғұрлым күрделі болған сайын, сандық және сапалық стратегияны біріктіру де соғұрылым қажет бола түседі. Егер де сандық тәсіл көбіне нормативті жалпы топтық тенденцияларды анықтауға мүмкіндік берсе, ал, сапалы тәсіл индивидуалды нұсқаларды сараптауға лайықты болады, осылайша, зерттеліп отырылған құбылысты жан-жақты қарастыру қалыптасады.

Зерттеу үшін аймақтар таңдау Қазақстн халқының соңғы санағының нәтижелеріне негізделді, ол бойынша, көрсетілген аймақтарда дінге сенбейтіндердің ең көп үлесі орналасқан¹⁸.

- Зерттеу қала жағдайында 3 әкімшілік-аумақтық деңгейде жүргізілді:
- Республикалық маңызы бар қалалар (РМҚ): Алматы, Шымкент;
  - Облыс орталықтары: Қостанай, Ақтау;
  - Шағын қалалар: Рудный, Жаңаөзен.

Өткізілу уақыты: шілде-тамыз 2023 жыл.

Әдістеме:

Зерттеу тәсілін анықтау барысында және тәсілдер құралнамасын даярлауда сарапшы-дінтанушылармен 2 кеңес жүргізілді, олар Бурова Е.Е. (Философия, саясаттану және дінтану Институты, ҒЖБМ, ҒК, Алматы қ.) және Камарова Р.И. (Конфессияаралық және өркениетаралық диалогты дамыту бойынша Н.Назарбаев орталығы, Астана қ.).

Бастапқы ақпаратты жинау үшін келесідей әдістер қолданылды.

- Арнайы құрастырылған сауалнама (сауалнама) негізіндегі *Рәсімделген сұхбат F2F*.

Іріктеудің жалпы көлемі: n=1604 респондент.

---

¹⁸Қазақстан Республикасындағы 2021 жылдағы ұлттық халық санағының қорытындысы, 2022 жыл, <https://stat.gov.kz/upload/medialibrary/e62/b1e0sokkht34a1iyu2qdmu30dayt6sz1/Краткие%20итоги%20Переписи%20населения.pdf>, 35-48 б., дата обращения 09.08.2023 ж.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Кесте 1. –Іріктеуді қалалар бойынша бөлу

Қалалар	саны	%
Ақтау	301	18,8
Алматы	300	18,7
Жаңаөзен	202	12,6
Қостанай	303	18,9
Рудный	198	12,3
Шымкент	300	18,7
Барлығы	1604	100,0

- Фокус-топтық пікірталастар, екі жастық когорта өкілдерімен төрт қалада жасалды: 30 жасқа дейінгі жастар («діни қайта өрлеу» кезеңінде өскен жас ұрпақ) және 50 жастан үлкен (кеңестік атеизм кезеңінде әлеуметтенуден өткендер).

Кесте 2. – Топтарды қалалар бойынша бөлу

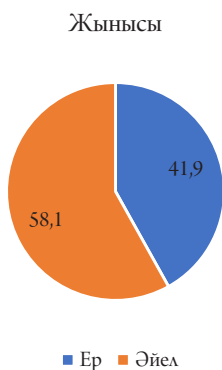
Қалалар	Саны	Топ сипаттамасы
Ақтау	2	18-30 жас және 50 жастан үлкен респонденттер; қазақ тілінде
Алматы	1	50 жастан үлкен респонденттер; орыс тілінде
Рудный	2	18-30 жас және 50 жастан үлкен респонденттер; қазақ тілінде және аралас
Шымкент	1	18-30 жастағы респонденттер; аралас
Барлығы		6

- зерттеліп отырылған 5 қаладан таңдалған атеистермен бағытталған тереңдетілген сұхбат.

Кесте 3. – Сұхбатты қалалар бойынша бөлу

Қалалар	Саны
Ақтау	4
Алматы	4
Қостанай	1
Рудный	2
Шымкент	5
Барлығы	16

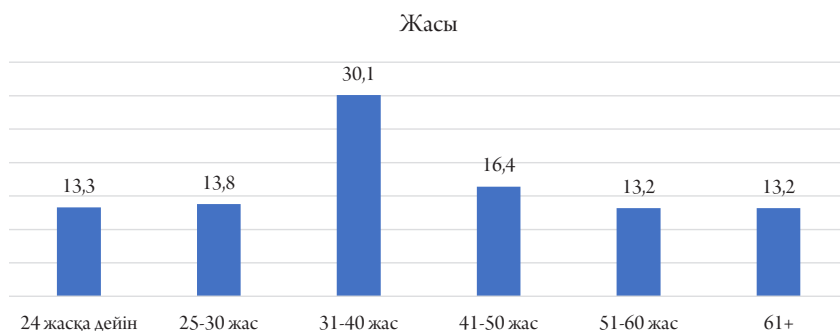
4. Сауалнама қатысушыларының әлеуметтік-демографиялық бейнесі

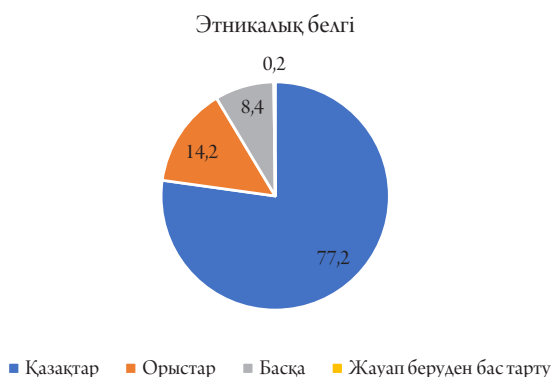
Сауалнама респонденттерін іріктеудің негізгі критерийі келесілер: тұрғылықты қаласы (6 нүкте), жынысы, жасы (18 жастан үлкен). Сонымен бірге, әрбір қала үшін іріктеме статистика мәліметтеріне сай жекелей есептелді.

Төмендегі диаграмаларда сауалнама қатысушыларының демографиялық және әлеуметтік сипаттамалары бойынша ортақ (алты қала бойынша) үлестірулері (%) көрсетілген.

Мысалы, сауалнамаға қатысқандардың 41,9% ерлер және 58,1% әйелдер.

Сауалнамаға қатысқандардың арасында келесідей екі жастық топ өкілдері жиі кездеседі: 31–40 жас 30,1%. Басқа жастық өкілдер біркелкі орналасқан. Жастар тобының жалпы үлесі 27,1% құрайды, олардың ішінде екі жастық топша қарастырылған: 18–24 жас – 13,3%, 25–30 жас – 13,8%.

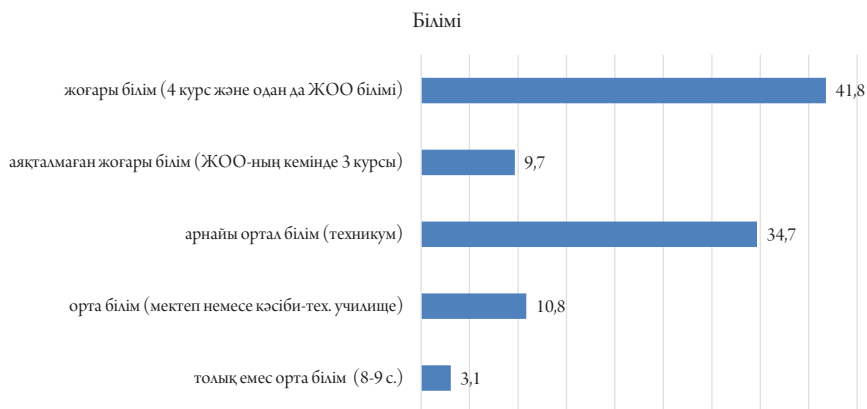

Қазақстан қалаларында сұралған респонденттердің этникалық құрылымы тарапынан қарастыра болсақ, онда олардың 77,2% - қазақтар, 14,2% - орыстар, 8,4% - өзге этникалық топ өкілдері. Нәтижесінде алынған үлестіру жалпы этникалық топтардың әл-

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

дегі арақатынасына сай келеді, аз ғана ерекшелік, яғни, қазақтар үлесінің біршама көп болуы (7%) және орыстарды қоса алғанда басқа этностар өкілдері тобындағы жетіспеушілік орын алған.

Біліміне қатысты айтар болсақ, жоғары білімді респонденттер үлесі ба-

сым (41,8%), олардың аяқталмаған жоғары білімі барлармен қоса алғандағы жалпы үлесі 51,5% құрайды. Сұралғандардың үштен бірі (34,7%) кәсіби-техникалық (арнайы орта) білімге ие.

Отбасылық жағдайы тарапынан, сұралғандардың көпшілігі некеде (68%), сұралғандардың төрттен бірі үйленбеген/күйеуге тимеген.

Егер де сұралғандарды тұтынушылық әлеуеті бойынша бағалайтын болсақ, онда, зерттелген қалаларда екі негізгі топ анықталғандығын айтуға болады: төменгі орта топ (35,1%) азық-түлік пен киім-кешекке ақша жетеді, бірақ, ұзақ мерзімді қолданылатын тауарларды сатып алу қиындық туғызады және жоғары орта топ (34,9%), олар үшін ұзақ мерзімді қолданылатын тауарларды

(тоңазытқыш, теледидар, т.б.) сатып алу қиындық туғызбайды. Аз қамтылғандар үлесі (ақша тамақ пен киімге әрең жететіндер) 17,3% құрайды.

Сауалнама нәтижесі бойынша, қалалықтар көпшілігінің өмірге және материалдық жағдайына көңіл толу деңгейі салыстырмалы жоғары (73,2% өз өміріне белгілі бір дәрежеде көңілі толады, 63,2% – материалдық жағдайына көңілі толады). Сонымен бірге, сұралғандардың үштен бірінен көбі (35,3%) өздерінің материалдық жағдайының деңгейіне көңілі толмайды.

Сұралған қалалықтардың жартысынан көбі (51,4%) өз қаласында туғаннан бері тұрады. Бестен бірі (21,3%) ұзақ уақыт қалалық болып саналады (16 жыл және одан көп). Респонденттердің оннан бір бөлігі (10,6%) 7 жылға дейінгі мерзім ішінде қалада тұрады.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Қалалар бөлінісі бойынша алынған тұру мерзімі бойынша жағдай Кестеде 4. ұсынылған. Шартты түрдегі «жаңадан келушілер» үлесі (қалада тұру мерзімі 10 жылға дейінгі) Рудный және Қостанай қалаларына тиесі. Ақтау және Жаңаөзендегі үлестер жалпы салыстырмалы түрде жоғары, бірақ, Қостанай облысымен салыстырғанда төмен. Шымкент және Алматы тұрғындарының құрамы салыстырмалы тұрақты.

Кесте 4. – Тұрғылықты жылдар саны туралы сұраққа жауаптарды орналастыру (қалалар бойынша)

Ұзақтығы	Алматы	Ақтау	Жаңаөзен	Қостанай	Рудный	Шымкент
10 жылға дейін	11,3%	16,3%	17,3%	27,4%	29,3%	7,7%
11–20 жыл	14,3%	11,3%	16,8%	23,8%	25,8%	11,3%
20 жылдан көп	16,3%	16,9%	16,3%	12,5%	10,6%	12,3%
Туғаннан бері	58,0%	55,5%	49,5%	36,3%	34,3%	68,7%

I ТАРАУ. ДІНГЕ ҚАТЫСТЫ САЯСАТ: ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚАБЫЛДАУ

1.1. Қазақстан Республикасындағы зайырлы мемлекеттің құқықтық негіздері

Қазақстандағы зайырлылықтың, зайырлы мемлекеттің, ар-ождан бостандығы мен атеизмнің құқықтық мәртебесі мәселелерін қарастырғанда аталмыш мәселеге қатысы бар, мемлекеттің зайырлы сипатының барлық даму кезеңдерінің динамикасын бейнелеу мақсатында бүгінгі таңда күші жойылған нормативті-құқықтық актілерге шолу жасаған жөн.

Құқықтық талдауды 1978 жылғы Қазақ КСР-нің Конституциясынан бастайық. Қазақ КСР де КСРО сияқты өзін зайырлы мемлекет деп жарияламады. Сонымен қатар бұл мемлекеттік құрылымдар бұрын берілген зайырлы мемлекет анықтамасына сай келмеді, атап айтсақ, әлдебір дінді міндетті деп бекітпеген мемлекет те, сондай-ақ әлдебір идеологияны да міндетті деп бекітпейтін мемлекет те зайырлы мемлекет болуы мүмкін деген пікір бар. Бұл тұста КСРО Конституциясында да, Қазақ КСР Конституциясында да Коммунистік партияның жетекші және бағыттаушы рөлін белгілейтін баптар болды, яғни олар негізгі және міндетті идеология ретінде нақты саяси идеологияны бекітті. Алайда құқықтық актілерде бекітілген мемлекеттің зайырлы сипатының жоқтығына қарамастан, Қазақ КСР Конституциясында ар-ождан бостандығы құқығын бекітетін бап болды. Қазақ КСР Конституциясының 50-бабында¹⁹ «Қазақ КСР азаматтарына ар-ождан бостандығына, яғни кез келген дінді ұстануға немесе ешбір дінді ұстанбауға, діни ғибадат етуге немесе атеистік үгіт жүргізуге құқығы бар» делінген. Діни сенімге байланысты араздық пен өшпенділік тудыруға тыйым салынады. Қазақ КСР-де мешіт пен шіркеу мемлекеттен, ал мектеп мешіт пен шіркеуден бөлінді».

КСРО Конституциясында зайырлылық принципі тікелей бекітілмегеніне қарамастан мемлекеттің кез келген діндерден бөлінгендігі атап өтіленін байқауға болады, бұл мемлекеттің зайырлылық принципінің басты құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар бапта атеизм, нақтырақ айтқанда, оны насихаттау құқығы (ол ең алдымен, ғылыми атеизм ажырамас құрамдас бөлігі болған маркстік-лениндік идеологиямен байланысты) туралы өз алдына жеке сөз болады. Сонымен заң жүзінде Қазақ КСР-ін зайырлы мемлекет деп тану қиындық тудырса да, іс жүзінде мемлекет (жалпыға мін-

---

¹⁹1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясы (күші жойылды). Қолжетімді дереккөз: <https://ru.wikisource.org/wiki>

детті саяси идеологияның болғанына қарамастан) біршама зайырлы болды.

Ең алғаш Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін 1992 жылы «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы»²⁰ Заң қабылданғаннан кейін зайырлы мемлекет ретінде танылды. Заңның кіріспесінде «Қазақстан Республикасы әрбір адамның наным бостандығы құқығын құрметтейтін, азаматтардың діни сеніміне қарамастан, тең құқылы болуына кепілдік беретін демократиялық, зайырлы мемлекет болып табылады» деп көрсетілен.

Осы Заңның «Діни сенім бостандығы құқығы» деп аталатын 3-бабында «Қазақстан Республикасының, басқа мемлекеттердің азаматтары ж»не азаматтығы жоқ адамдар жеке өзі, сондай-ақ басқалармен бірге кез келген дінді еркін ұстануға немесе ешқайсысын ұстанбауға хұқылы, дінге деен, құдайға құлшылық жасауға, діни жоралар мен рәсімдерге, дінді оқып-үйренуге қатысуға немесе қатыспауға көзқарасты айқындау кезінде қандай да бір күштеп мәжбүр етуге жол берілмейді» делінген. Сонымен қатар бапта «ҚР азаматтары дінге көзқарасына қарамастан экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени өмірдің барлық салаларында заң алдында бірдей» деп белгіленген.

Осы Заңның 4-бабы «діни бірлестіктер мемлекеттен бөлінген. Барлық діндер мен діни бірлестіктер заң алдында бірдей. Ешбір дін немесе діни бірлестіктер басқаларға қарағанда, ешқандай артықшылықтарды пайдаланбайды. Діни бірлестіктер қандай да болсын мемлекеттік қызметтер атқармайды, мемлекет те діни бірлестіктердің қызметіне, егер ол заңға қайшы келмесе, араласпайды. Мемлекет діни бірлестіктерді қаржыландырмайды» деп бекітілген. Сондай-ақ бұл бап діни сипаттағы парияларды және өзге де саяси құрылымдарды құруға, сондай-ақ діни бірлестіктердің саяси өмірге араласуына тыйым салады. Сонымен қатар бапта «мемлекет дін ұстанатын және оны ұстанбайтын азаматтар арасында, сондай-ақ әртүрлі діни бірлестіктер арасында өзара төзімділік пен құрмет қатынастарын орнықтыруға жәрдемдеседі» деген норма бар.

Заңның 5-бабы да мемлекеттің рухани сипатын баса көрсете отырып, «республикада білім беру мен тәрбиелеудің мемлекеттік жүйесі діни бірлестіктерден бөлінген және рухани сипатта болады» деп мәлімделген.

Сонымен 1992 жылдан бастап мемлекеттің зайырлылығы мәселелері бойынша Қазақстан заңнамасында түбегейлі өзгерістер болды. Біріншіден, заң жүзінде алғаш рет мемлекет пен білім беру жүйесінің зайырлы сипаты бекітілді. Екіншіден, заңда атеизм және/немесе атеистер туралы тікелей айтылмаған, тек азаматтардың ешбір дінді ұстанбау құқығына баса назар ауда-

²⁰ «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 15 қаңтардағы №1128-ХІІ Заңы (Күші жойылды). Қолжетімді дереккөз: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920004000_#z32

рылаған. Оның үстіне, Қазақ КСР-нің 1978 жылғы Конституциясынан айырмашылығы, заңда атеистік насихат жүргізу құқығын бекітетін норма жоқ. Бірақ заңда миссионерлік қызметті жүзеге асыру құқығы заңда көрсетілген және 4-1 мен 4-2-баптарда реттелген.

Қазақстанда зайырлылық принципіннің құқықтық құрылуының келесі кезеңі 1978 жылғы кеңестік Конституцияны алмастырған тәуелсіз Қазақстанның 1993 жылғы алғашқы Конституциясының²¹ қабылданғаны болды. Бұл Конституцияда 1992 жылғы Заңдағыдай мемлекеттің зайырлы сипаты нақты бекітілген: сонымен «Конституциялы құрылыс негіздері» Тарауында²² Қазақстан Республикасы – демократиялық, зиялы және біртұтас мемлекет деп көрсетілген.

Конституцияның 12-бабында Қазақстан азаматтарына ар-ождан бостандығына кепілдік берілген. Онда *«республика азаматына ар-ождан бостандығына – өзінің дінге көзқарасын дербес белілеу, олардың кез келгенін уағыздау не ешқайсысын уағыздамау, дінге көзқарасына байланысты сенімін тарату және соларға сәйкес іс-әрекет жасау құқығына кепілдік беріледі»* делінген. Бұл ретте 58-бапта діни бірлестіктер мемлекеттен бөлінген деп белгіленген.

1993 жылғы Конституцияда зайырлы мемлекетке анықтама берілмесе де, ар-ождан бостандығына біршама ауқымды және мазмұнды түсіндірмесіне назар аударған жөн. Сондай-ақ 1992 жылғы Заңға қарағанда Конституцияда «діни сенім бостандығы» дегеннен гөрі «ар-ождан бостандығы» деп неғұрлым бейтарап тұжырымы қолданылған.

Сонымен қатар 1993 жылғы Конституцияны 1-Бабын қарастырған да жөн, онда республика азаматтары сөз бостандығы, пікір білдіру мен оларды еркін білдіруге құқылы делінген. Бапта ешкімді өз наным-сенімін күштеп білдіруге немесе өз наным-сенімі үшін қудалауға ұшырамайды делінген. Бұл тұста наным-сенімге атеистік наным-сенімді де жатқызуға болады, демек, Конституцияға сәйкес атеистерге өз наным-сенімін таратуына да кепілдік берілген.

Республикалық референдумда қабылданған қазіргі қолданыстағы 1995 жылғы Конституцияда бұл аспектілердің аз қамтылғанын айта кеткен жөн. Осы Конституцияның 1-бабында да Қазақстан зайырлы мемлекет деп жарияланғанымен, зайырлы мемлекет дегеннің анықтамасы да берілмеген. Конституцияның 22-бабында әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар делінген. Оның үстіне, 1993 жылғы Конституциядан айырмашылығы, қазір-

---

²¹Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 28 қаңтардағы Конституциясы (Күші жойылды). Қолжетімді дереккөз: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_

²²Ескерту: Конституцияның бұл бөлімін біз шартты түрде «Тарау» деп алып отырмыз, өйткені құжаттың өзінде бұл бөлім Кіріспеден кейін берілген, бірақ Тарау ретінде аталмаған; 1-тарау осы бөлімнен кейін басталады.

гі Конституцияда ар-ождан бостандығы деген ұғымның түсіндірме берілмеген.

Дін мен діни қарым-қатынас саласындағы мемлекеттік саясаттың келесі кезеңі 2011 жылы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы»²³ Заңның қабылдануы болды. Мұның алдындағы заңнамалық актілердегідей бұл Заңның кіріспесінде Қазақстан зайырлы мемлекет болып табылады деп көрсетілген. Сонымен қатар кіріспесінде Қазақстан заңнамасының тарихында алғаш рет ханафи бағытындағы ислам мен православиелік христиандықтың «тарихи рөлі» белгіленген.

Заңның 3-бабында іс жүзінде Қазақстанды зайырлы мемлекет ретінде сипаттауға болатын бірқатар параметрлер белгіленген. Бапта келесілер көрсетілген:

- мемлекет дін мен діни бірлестіктерден бөлінген;
- діни бірлестіктер және Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар дінге көзқарасына қарамастан заң алдында тең;
- ешбір дін мемлекеттік немесе міндетті дін ретінде белгіленбейді;
- білім беру мен тәрбиелеу жүйесі зайырлы сипатта болады;
- әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар.

Ар-ождан бостандығы құқығын сипаттағанда, бапта «*Әркімнің діни немесе өзге де нанымдарды ұстануға, оларды таратуға, діни бірлестіктердің қызметіне қатысуға және миссионерлік қызметпен айналысуға құқылы*» делінген. Бұл ретте 1992 жылғы Заңмен салыстырғанда тұжырымның айтарлықтай айырмасы. Сонымен 2011 жылғы Заңның тиісті бабында басқа нанымдарды ұстану құқығы туралы айтылғанымен, бірақ ешқандай дінді ұстанбау немесе қандай да бір наным-сенімдерді ұстанбау құқығы туралы (алдындағы заңда белгіленгендей) айтылмаған. Сонымен қатар Заң атауының өзі де іс жүзінде оның басты бағытын өзгертіп отыр. Бұрынғы Заңда бірінші кезекте ар-ождан бостандығы сөз болса, осы бостандық аясында дін мәселелері реттелсе, қазіргі Заң ең әуелі дін мәселелерін реттеуге бағытталған, ең соңында ар-ождан бостандығы мәселелері қарастырылады.

Отандық құқықтан басқа зайырлылық пен ар-ождан бостандығы мәселелерін реттейтін, Қазақстанда қол қойылып, бекітілген халықаралық құжаттар мен келісімдерді де қарастыруды жөн көріп отырмыз. Алдында айтылған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясынан басқа, Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықар-

---

²³«Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы №483-IV Заңы. Қолжетімді дереккөз: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483>

ралық пактісіне де қол қойылып, бекітілді. Пактінің 18-бабы ар-ождан және дін бостандығы мәселелерін реттейді. Баптың өзі 4 тармақтан тұрады, оның біріншісінде Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 18-бабындағы тұжырым дәлме-дәл қайталанған. Осы баптың 2-тармағына сәйкес «ешкімді де өз таңдауы бойынша дінді немесе наным-сенімді ұстану немесе қабылдау бостандығына нұқсан келтіретіндей мәжбүрлеуге болмайды». 3-тармақта дінді немесе наным-сенім көрсету құқығын шектеу тек қоғамдық қауіпсіздікті, тәртіпті, денсаулық пен имандылықты қорғау үшін ғана шектелуі мүмкін екендігі айтылған. 4-тармақ, өз кезегінде, қол қойған елдер ата-аналардың немесе заңды өкілдерінің өз балаларына өздерінің сенімдеріне сәйкес адамгершілік және діни білім беру құқығын құрметтеуге міндетті екенін белгілейді.

Сонымен Қазақстанда қазір зайырлы мемлекет құру мен ар-ождан бостандығы қағидатын (атеистік нанымды ұстану құқығын болжайтын) сақтау үшін барлық құқықтық жағдайлар жасалған деген қорытынды жасауға болады. Зайырлылық принципі Конституция деңгейінде де, діни саланы реттейтін жекелеген заңдар деңгейінде де бекітілген. Сонымен қатар Конституцияның, сондай-ақ дін мен мемлекеттің өзара іс-қимылы мәселелері жөніндегі заңнаманың жаңа редакцияларын қабылдаумен байланысты процессті талдау зайырлылық пен ар-ождан бостандығына қатысты тұжырымдардың біртіндеп қалай өзгергенін көрсетеді.

Егер Қазақ КСР-нің 1978 жылғы Конституциясында атеизм мен оны насихаттау құқығы туралы тура айтылғанымен 1993 және 1995 жылдардағы Конституцияларда атеизм туралы ешқандай сөз болмайды. Оның үстіне 1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясына қарағанда тәуелсіз Қазақстанның екі Конституциясында да мемлекеттің зайырлылық принципі бекітілген. Кеңестік Конституцияда мойындалған ар-ождан бостандығы құқығы Тәуелсіз Қазақстанның екі Конституциясында да бекітілген. Әйтсе де 1993 жылғы Конституцияда ар-ождан бостандығының нені білдіретіні жайлы түсіндіріліп, анықтамасы берілгенімен, 1995 жылғы Конституцияда мұндай түсініктемелер берілмеген, тек осы құқықты қамтамасыз етумен ғана шектеледі. Бұл діни саланы реттейтін заңдарға да қатысты. Егер 1992 жылғы Заң бойынша кез келген дінді ұстану немесе ешқайсысын ұстанбауға құқылы болса, 2011 жылғы Заңға сәйкес кез келген діни немесе басқа нанымдарды ұстануға құқылы. Әрине «басқа» нанымдар ретінде атеистік нанымдарды да түсінуге де болады, бірақ ешқандай наным-сенімді ұстанбауға мүмкіндік беретін тұжырымның болмауы осы салада біршама қиындықтар тудырып отыр.

Атеистік нанымдарды тарату құқығына қатысты сөз егер болсақ, Кеңестік

Қазақстанның Конституциясында атеистік насихат жүргізуге толықтай құқық берілген. 1993 жылы Конституция да кез келген наным-сенімдерді (оның байыбына жете білу керек, оның ішінде атеистік) тарату құқығын береді. Бірақ 1995 жылы қолданыстағы Конституцияда наным-сенімдерді тарату құқығы қарастырылмаған. Қазіргі уақытта наным-сенімдерді тарату құқығы 2011 жылы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңда ғана бекітілген.

Сонымен қатар Конституцияда бекітілген оның ішінде атеистік нанымдарды тарату құқығының іс жүзінде болмауы атеисттердің өз нанымдарын таратқаны үшін қылмыстық қудалауға әкеп соғуы мүмкін. 2013 жылы Риддер қаласында²⁴ адвокат және құқық қорғаушы Александр Харламовқа қатысты Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің «өшпенділік тудыру» бабы бойынша қозғалған қылмыстық іс осының жарқын үлгісі бола алады. Ал 2018 жылы²⁵ Харламовтың әрекетінде қылмыс құрамының болмауына байланысты оның ісі тоқтатылғанымен, Қазақстанда атеистік наным-сенімдерді таратқаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамдар әлі де бар. Сонымен қатар Харламовқа қатысты қылмыстық іс тоқтатылса да, бұл істі қарау 5 жылға созылып, Харламов алты айға жуық Өскемен қаласындағы тергеу изоляторында отырған.

Біздің ойымызша, осыған байланысты зайырлылық, ар-ождан бостандығы мен наным-сенімдерді тарату мәселелері бойынша Қазақстан заңнамасы неғұрлым нақты болуы тиіс және болашақта осы сынды жағдайлар орын алмас үшін өзгерістер енгізуді талап етеді.

1.2. Азаматтардың дін саласындағы мемлекеттік саясатқа қатынасы

Қазақстан Конституция бойынша зайырлы мемлекет екендігіне қарамастан, дегенмен де, мемлекет дінге, діни қатынастар мен діни бірлестіктерге қатысты өз саясатын жүргізеді, бұл зайырлы мемлекет үшін қалыпты болып саналады, себебі, кез келген дін мемлекет азаматтары көпшілігінің өміріне қатысты болады және оның құқықтық алаңында қызмет етеді. Ол діни бірлестіктер қызмет жасай алатын және дінді уағыздау қызметін жүргізе алатын шекті қалыптастырып береді. Осыған байланысты, біздің алдымызда, мемлекеттің дінге және діни қатынастарға қатысты жүргізіліп отырылған саясаты қоғамда қаншалықты қолдауға ие екендігі туралы сұрақ туындады, себебі, осы саясатқа қатысты қоғамдық пікір біздің көзқарасымыз бойынша, оның

---

²⁴«Азамттық» радиосы. Қолжетімді дереккөз: <https://rus.azattyq.org/a/arest-pravozashitnika-alexandra-harlamova/24935112.html>

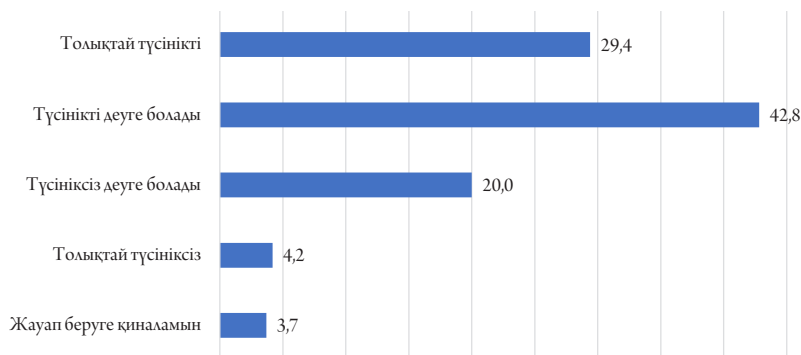
²⁵«Азамттық» радиосы. Қолжетімді дереккөз: <https://rus.azattyq.org/a/29209799.html>

нәтижелілігінің куәсі болады.

Респонденттерге оларға дінге және діни қатынастарға қатысты мемлекеттік саясат түсінікті ме, жалпы осы саясатты қолдау немесе қолдамау туралы, сонымен қоса, дін саласындағы биліктің жекелеген шаралары мен шешімдерін мақұлдауы немесе мақұлдамауы туралы сұрақтар қойылды. Одан өзге, біз аталған сұрақтарды түрлі кескінде қарастырамыз, сол арқылы түрлі топтардың жауаптары арасындағы айырмашылық анық байқалады. Жекелей алғанда, бұл респонденттердің Құдайға қатынасы бойынша, респонденттердің өз діни/сенімі адамдарымен өзін-өзі сәйкестендіруі бойынша, сонымен қоса, респонденттердің тұрғылықты қаласы мен материалдық жағдайына қарай тәуелділігі бойынша кескіндер.

Респонденттердің үштен екіден көп бөлігі (72,1%) үшін мемлекет жүргізіп отырған діни саясат белгілі бір түрде түсінікті (Диаграмма 1.2.1. қараңыз): олардың 29,4% үшін аталмыш саясат толықтай түсінікті, ал 42,8% үшін дұрысы түсініктірек. Респонденттердің бестен бірі үшін (20%) мемлекеттік діни саясат дұрысы түсініксіз деуге болады. Респонденттердің тек 4,2% үшін мемлекеттік діни саясат мүлдем түсініксіз.

Диаграмма 1.2.1. – СІЗГЕ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДА ЖҮРГІЗІП ОТЫРҒАН САЯСАТЫ ТҮСІНІКТІ МЕ? (респонденттердің жалпы санынан %)

Аталмыш сұрақты қалалар бөлінісі бойынша қарастырар болсақ, онда дін саласындағы мемлекеттік саясат түсініксіз респонденттердің аса көп үлесі Жаңаөзенде (14,4%) тұратын байқауға болады. Қалған қалаларда аталмыш саясат түсініксіз респонденттер саны 5,5% аспайды. Сонымен бірге, атап өтерлігі, дінге қатысты саясат толықтай түсінікті немесе дұрысы түсініктірек деп жауап берген респонденттердің үлесі әр қалада 50% көп (Кесте 1.2.1. қараңыз).

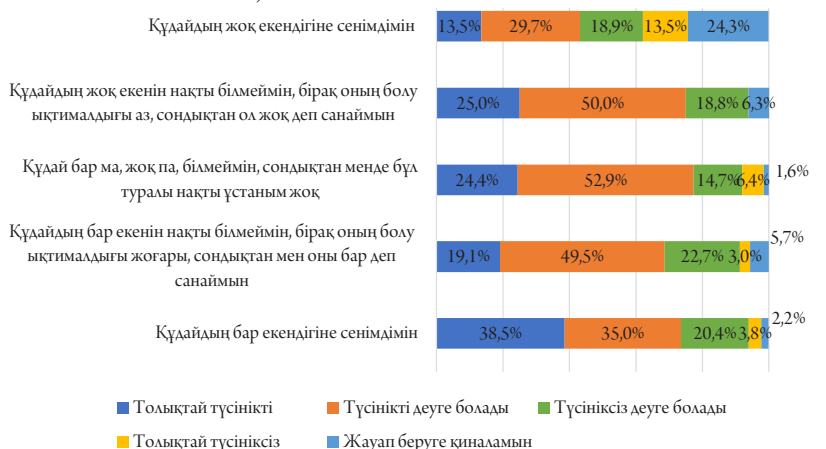
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Кесте 1.2.1. – СІЗГЕ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДА ЖҮРГІЗІП ОТЫРҒАН САЯСАТЫ ТҮСІНІКТІ МЕ? (қалалар кескінінде)

Қатынас	Алматы	Ақтау	Жаңаөзен	Қостанай	Рудный	Шымкент
Толықтай түсінікті	23,7%	33,9%	36,6%	20,1%	33,3%	32,3%
Түсінікті деуге болады	55,3%	25,2%	24,8%	45,5%	42,4%	57,3%
Түсініксіз деуге болады	18,3%	33,9%	23,8%	20,5%	12,6%	9,3%
Толықтай түсініксіз	1,7%	5,3%	14,4%	5,0%	0,5%	0,7%
Жауап беруге қиналамын	1,0%	1,7%	0,5%	8,9%	11,1%	0,3%

Егер де мемлекеттік саясатты түсінуді Құдайға қатынас призмасы арқылы қарастырар болсақ, онда аталмыш саясат толықтай түсініксіз деп жауап берген респонденттердің ауқымды көлемі атеистер яғни, Құдай жоқ екендігіне сенетіндердің (13,5%). арасында көп екендігін байқауға болады. Қалған топтар арасында мұндайлардың үлесі 6,5% көп емес. Сонымен бірге, «нағыз атеистер» тобының арасында сұраққа жауап беруге қиналғандардың ең жоғары үлесі тіркелген (24,3%). Өз кезегінде, дінге қатысты саясат толығымен түсінікті респонденттердің аса көп мөлшері Құдайдың бар екендігіне сенетіндердің арасында байқалады (38,5%; Диаграмма 1.2.2. қараңыз).

Диаграмма 1.2.2. – СІЗГЕ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДА ЖҮРГІЗІП ОТЫРҒАН САЯСАТЫ ТҮСІНІКТІ МЕ? (Құдайға қатынас бөлінісі бойынша)

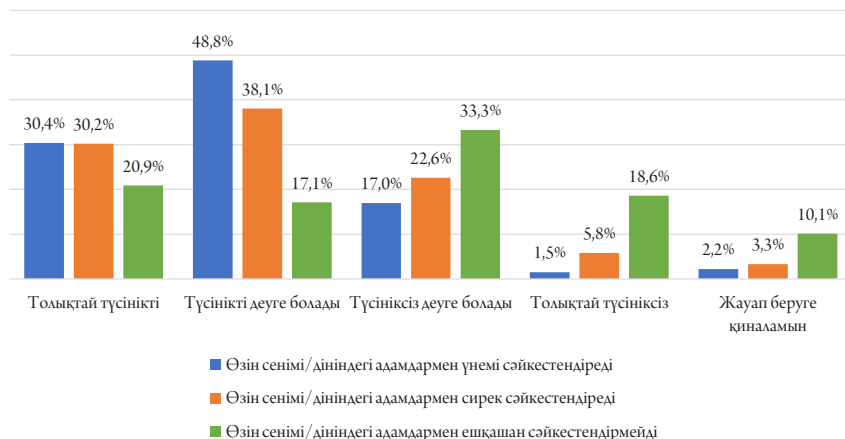

Егер де сұрақты респонденттердің өзін-өзі сәйкестендіру бөлінісі бойынша қарастыратын болсақ, онда қызық жағдайды байқауға болады. Өздерін тұрақты түрде өз сенімі мен дінінің адамдарымен сәйкестендіретін респонденттер арасында дінге қатысты мемлекеттік саясат толықтай түсінікті және дұрысы түсініктірек деп санаушылардың үлесі 80% құрайды. Оның ішінде 30,4% үшін бұл саясат толықтай түсінікті, ал шамамен жартысы үшін дұрысы түсініктірек (48,8%). Өз кезегінде, аталмыш саясат толығымен түсініксіз респонденттер үлесі 1,5%, ал саясат дұрысы түсініксіздеу деп санайтындар үлесі – 17%.

Алайда, өзін ешқашан өз сенімі немесе діні адамдарымен сәйкестендірмейтін респонденттер арасында дінге қатысты мемлекеттің саясаты толықтай түсінікті деп санаушылардың саны 18,6% құраса, ал, түсініктіге қарағанда көбірек түсініксіздеу деп санаушылар үлесі үштен бірін құрайды (33,3%). Сонымен бірге, аталмыш сұраққа респонденттердің 10,1% жауап беруге қиналған. Одан өзге, респонденттердің осы тобының арасында аталмыш саясат толықтай немесе дұрысы түсініктірек деп санаушылардың үлесі ең төменгі көрсеткішке ие - 38%.

Егер де өздерін сирек өз сенімі мен дінінің адамдарымен сәйкестендіретін респонденттер тобы туралы айтар болсақ, онда олардың дінге қатысты мемлекеттік саясатты түсінуі өзін тұрақты түрде өз сенімі/ дінімі адамдарымен сәйкестендіретіндер мен өзін ешқашан өз сенімі/ діні адамдарымен сәйкестендіретіндер ортасында орналасқан (Диаграмма 1.2.3. қараңыз).

Диаграмма 1.2.3. – СІЗГЕ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДА ЖҮРГІЗІП ОТЫРҒАН САЯСАТЫ ТҮСІНІКТІ МЕ? (өз сенімі/ діні адамдарымен өзін-өзі сәйкестендіру бөлінісі бойынша)

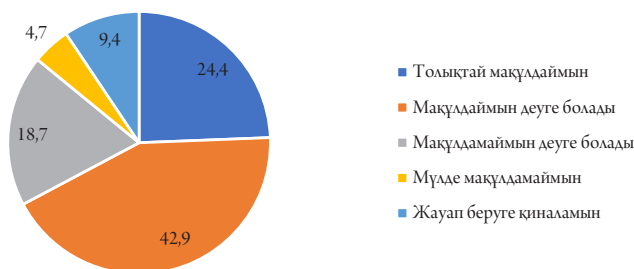

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Респонденттер тарапынан дінге қатысты мемлекеттік саясатты қолдау мәселесіне келер болсақ, онда келесідей жағдайды байқауға болады. Респонденттердің үштен екісінен көбі (67,3%) дінге қатысты мемлекеттік саясатты қолдайды. Олардың 24,4% аталмыш саясатты толықтай қолдаса, ал 42,9% дұрысы қолдайтындықтарын білдірген. Респонденттердің 18,7% аталмыш саясатты дұрысы қолдамаса, ал 4,7% толықтай қолдамайтындықтарын білдірген. Респонденттердің 9,4% аталған сұраққа жауап беруге қиналған (Диаграмма 1.2.4. қараңыз).

Диаграмма 1.2.4. – ЖАЛПЫ СІЗ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛЕТІН САЯСАТЫН ҚОЛДАЙСЫЗ БА НЕМЕСЕ ҚОЛДАМАЙСЫЗ БА? (% респонденттердің жалпы санынан)

Қалалар бөлінісі бойынша, Шымкент пен Алматыда дінге қатысты мемлекеттік саясатты қолдау деңгейі аса жоғары екендігін байқауға болады. Шымкентте осы саясатты респонденттердің 94% қолдайды. Осы тұста, саясатты дұрысы қолдамайтындар саны – 5%, ал толығымен қолдамайтындар саны 1% аз. Алматыда мемлекеттік саясатты қолдаушылардың саны Шымкентпен салыстырғанда біршама аз және 77,7% құрайды. Сонымен бірге, респонденттердің 15,7% аталған саясатты дұрысы қолдамаса, ал, респонденттердің 3,3% толығымен қолдамайды.

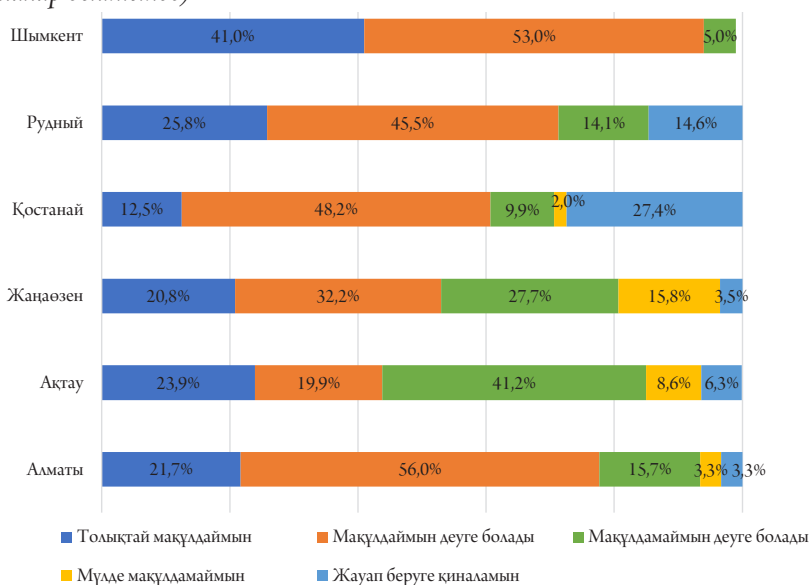
Сонымен қатар, дінге қатысты мемлекеттік саясатты қолдамайтын респонденттердің аса көп үлесі Ақтау және Жаңаөзен секілді Маңғыстау облысының қалаларында байқалады. Мысалы, Ақтау біздің зерттеу жүргізілген қалалардың ішіндегі дінге қатысты саясатты қолдамайтындардың үлесі аталған саясатты қолдаушылардың үлесінен асып түсетін жалғыз қала (сәйкесінше 49,8% және 43,8%). Қолдаушылардың ішінде 23,9% саясатты толықтай қолдаса, 19,9% дұрысы қолдайды.

Дінге қатысты саясатты толықтай қолдамайтын респонденттердің ең көп үлесі Жаңаөзен қаласында байқалады (15,8%; 27,7% дұрысы қолдамай-

ды). Алайда, Жаңаөзенде қолдаушылар үлесі қолдамайтындардың үлесінен басым болғанымен, дегенмен де, мемлекеттік саясатты қолдамайтындардың үлесі зерттеу жүргізілген өзге қалалармен салыстырғанда айтарлықтай жоғары.

Өз кезегінде, дінге қатысты мемлекеттік саясатты қолдау туралы сұраққа жауап беруге қиналған респонденттердің ең көп үлесі Қостанай облысының қалалары Қостанай мен Рудныйда байқалады. Мысалы, Қостанайда респонденттердің 27,4% аталған сұраққа жауап бере алмаған, ал Рудный қаласында 14,6%, ал басқа қалаларда жауап беруге қиналғандар үлесі 6,5% аспайды (Диаграмма 1.2.5. қараңыз).

Диаграмма 1.2.5. – ЖАЛПЫ СІЗ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛЕТІН САЯСАТТЫҢ ҚОЛДАЙСЫЗ БА НЕМЕСЕ ҚОЛДАМАЙСЫЗ БА? (қалалар бөлінісінде)

Егер де аталған сұрақты Құдайға қатынас бөлінісі бойынша қарастыратын болсақ, онда бұл жерде Құдайға сенетіндер мен Құдайға сенбейтіндердің арасында айтарлықтай айырмашылық байқалады. Бұл жағдайда дінге қатысты мемлекеттік саясатты қолдаушылар Құдайға сенуге қатысты нақты ұстанымы жоқ топтар арасында көбірек (агностиктер; қолдаушылар үлесі 78,2%). Саясатты қолдаушылардың ең аз саны Құдай жоқ (атеистер) дегенге сенетіндер арасында байқалады – 37,8%. Олардың арасында келесідей көр-

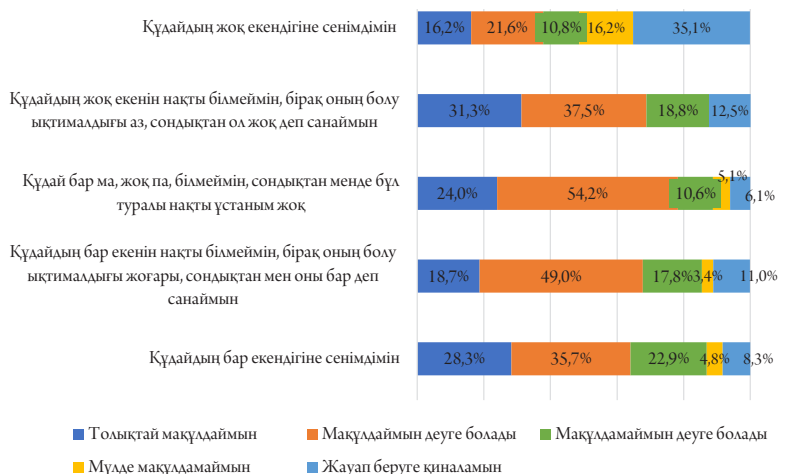
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

сеткіштер бойынша үлестер ең жоғары: мемлекеттік саясатты толығымен қолдамайтындардың үлесі – 16,2%, жауап беруге қиналғандар үлесі – 35,1%. Ал басқа топтардағы толығымен қолдамайтындардың үлесі 5,5%, жауап беруге қиналғандар үлесі – 11% аспайды.

Бір қызығы, егер де жалпы дінге қатысты мемлекеттік саясатты қолдамайтындар тобын қарастыратын болсақ (толықтай қолдамайтындар мен дұрысы қолдамайтындар), онда олардың үлесі нағыз теистер мен нағыз атеистер (қарама-қарсы екі шек) арасында көп: нағыз теистер арасында 27,7% және атеистер арасында 27%.

Ал ауытқулы пікірдегі теистер мен атеистерге қатысты айтар болсақ, бұл топтар арасында дінге қатысты мемлекеттік саясатқа қанағаттанбау байқалмайды. Аталған екі топ арасында саясатты қолдау сәйкесінше 67,7% және 68,8% құрайды. Осы екі топ арасындағы қолдамайтындар саны шамамен бірдей – сәйкесінше, 21,2% және 18,8%. Сонымен қоса, мұндайлар ауытқулы пікірдегі теистер арасында ауытқулы пікірдегі атеистерге қарағанда біршама көп (Диаграмма 1.2.6. қараңыз).

Диаграмма 1.2.6. – ЖАЛПЫ СІЗ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛЕТІН СЯСАТЫН ҚОЛДАЙСЫЗ БА НЕМЕСЕ ҚОЛДАМАЙСЫЗ БА? (Құдайға қатынас бөлінісі бойынша)

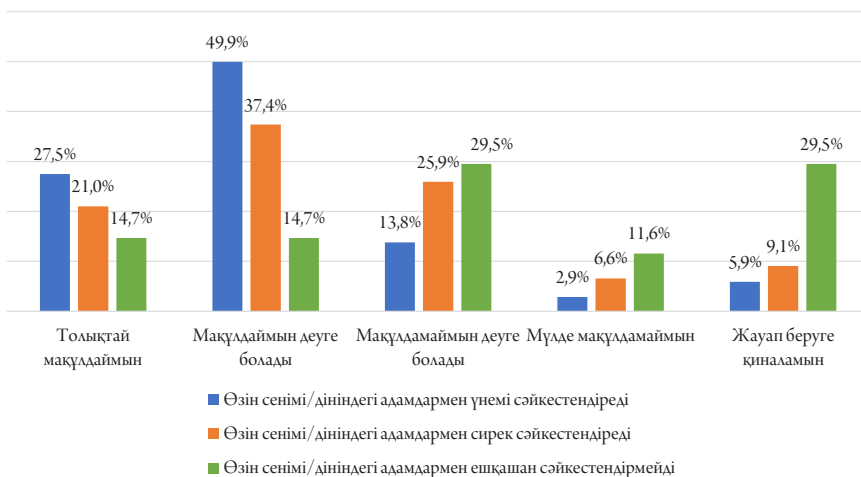

Респонденттердің діни өзін-өзі анықтауы бойынша кескінде өз сенімі/ діни адамдарымен өзін сәйкестендіретіндер мен бұлай мүлдем жасамайтындар арасында айтарлықтай айырмашылық көрінеді (Диаграмма 1.2.7. қараңыз). Мысалы, дінге қатысты мемлекеттік саясатты қолдамайтындардың

аса көп үлесі өз сенімі/діні адамдарымен өзін ешқашан сәйкестендірмейтіндердің арасында байқалады (29,5% дұрысы қолдамайды, 11,6% толығымен қолдамайды). Респонденттердің осы тобында жауап беруге қиналғандардың ең жоғары үлесі байқалады (29,5%).

Сонымен бірге, өз сенімі/діні адамдарымен өзін тұрақты түрде сәйкестендіретіндер арасында керісінше қолдаушылардың ең жоғары үлесі тіркелген (49,9% дұрысы қолдайды, 27,5% толығымен қолдайды).

Диаграмма 1.2.7. ЖАЛПЫ СІЗ МЕМЛЕКЕТТИҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛЕТІН САЯСАТЫН ҚОЛДАЙСЫЗ БА НЕМЕСЕ ҚОЛДАМАЙСЫЗ БА? (өз сенімі/діні адамдарымен өзін-өзі сәйкестендіру бойынша бөліністе)

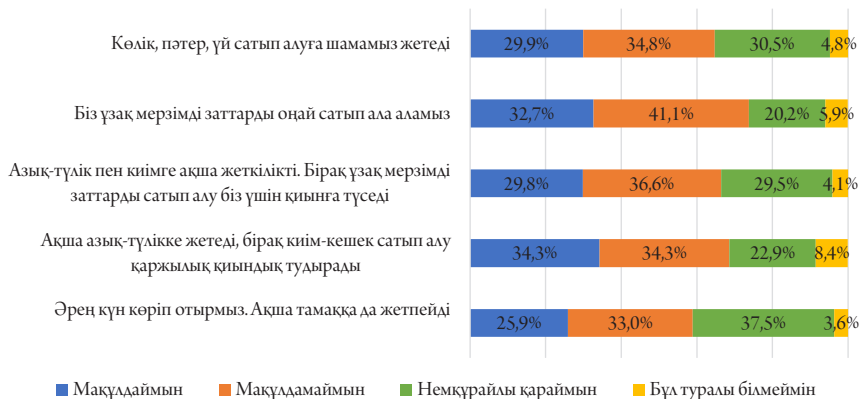
Өз сенімі/діні адамдарымен өзін-өзі сирек сәйкестендіретін респонденттер мұны тұрақты түрде жасаушылар мен мұны ешқашан жасамағандар арасындағы ортаңғы орынға орналасқан. Олардың 21% дінге қатысты мемлекеттік саясатты толықтай қолдаса, 37,4% дұрысы қолдайды. Ал, 25,9% дұрысы қолдамайды, 6,6% толығымен қолдамайды.

Аталған сұрақты респонденттердің тұтынушылық әлеуеті бойынша кескінде қарастыра отырып, ерекшеліктерді байқауға болады (Диаграмма 1.2.8. қараңыз). Жекелей алғанда, азық-түліктің өзіне ақша жетпейтін респонденттер арасында олардың жартысынан көбі дінге қатысты мемлекеттік саясатты қолдамайды. Олардың 40,2% дұрысы қолдамаса, ал 11,6% толықтай қолдамайды. Сонымен қоса, респонденттердің 42% аталған саясатқа қолдау білдіреді. Сонымен бірге, мемлекеттік саясатты қолдайтын респондент-

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

тердің басым көпшілігі ұзақ мерзімді қолданыстағы заттарды қиындықсыз сатып алуға қабілетті топ арасында байқалады (75%; 51,9% дұрысы қолдайды деуге болады және 23,1% толықтай қолдайды).

Диаграмма 1.2.8. – ЖАЛПЫ СІЗ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛЕТІН САЯСАТЫН ҚОЛДАЙСЫЗ БА НЕМЕСЕ ҚОЛДАМАЙСЫЗ БА? (тұтынушылық әлеумет бөлінісі бойынша)

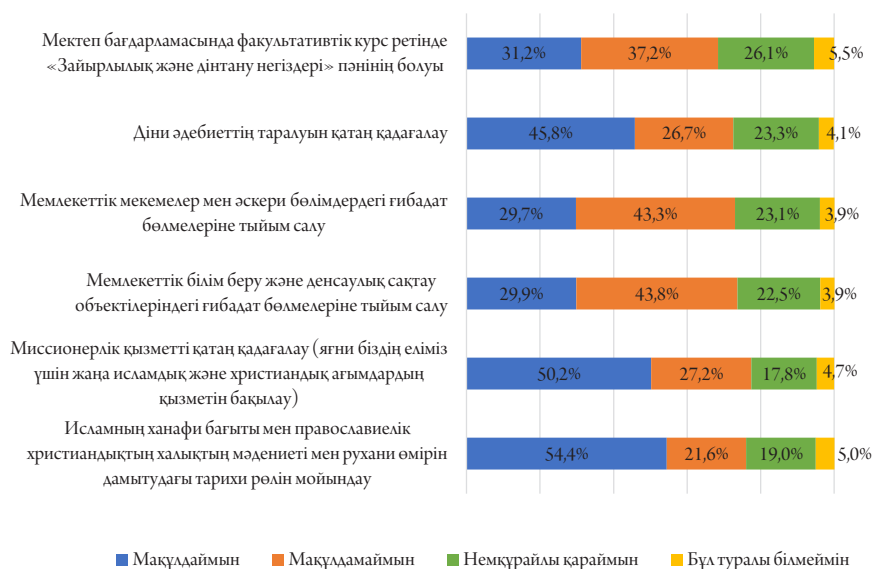
Жоғарыда аталып өткендей, сұралғандардың 72% үшін дінге қатысты мемлекеттік саясат түсінікті болса, 67% оған қолдау білдіреді. Одан әрі мемлекеттік діни саясатты жүзеге асыру барысында жүргізілетін жекелеген бастамаларды қарастырамыз (Диаграмма 1.2.9.).

Сауалнама және жауаптар нәтижелерінің сараптамасы көрсеткендей, әртүрлі әлеуметтік топ респонденттерінде бір-бірінен ерекшеленетін бағалаулар қалыптасқан. Биліктің кейбір бастамалары негізінен респонденттердің басым көпшілігінен қолдауға ие болса, ал кейбіреулері айтарлық айқын қолдауға ие болмаған. Мысалы, респонденттердің басым көпшілігі негізінен келесідей шараларды қолдайды: халықтың рухани өмірі мен мәдениетті дамытудағы исламның ханафиттік мазхабының және православияның тарихи рөлін мойындау (54,4%), дін тарату қызметін қатал бақылау (50,2%). Респонденттердің салыстырмалы көпшілігі діни әдебиеттерді таратуға қатал бақылау жасауды қолдайды (45,8%).

Сонымен қатар, саясаттың өзге бағыттары бойынша біркелкі қолдау жоқ. Мысалы, респонденттердің салыстырмалы көпшілігі білім беру мен денсаулық сақтау мемлекеттік нысандарында ғибадат бөлмелеріне (43,8%),

мемлекеттік мекемелер мен әскери бөлімдерде ғибадат бөлмелеріне (43,3%) тыйым салуды қолдамайды.

Диаграмма 1.2.9. – СІЗ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДА ҚАБЫЛДАНҒАН КЕЛЕСІДЕЙ ШАРАЛАРЫНА (ШЕШІМДЕРІНЕ) ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ? (% респонденттердің жалпы санынан)

Ал мектеп бағдарламасындағы «Зайырлылық және дінтану негіздері» атты пәнге қатынасы туралы айтар болсақ, осы сұрақ бойынша респонденттер пікірі шамамен теңдей бөлінді, қолдамайтындардың үлесі шамалы ғана басымдыққа ие. Сонымен бірге, респонденттердің төрттен бірі (26,1%) аталған бастамаға бейтарап қатынас танытты, бұл көрсеткіш барлық бастамаларға бейтараптықтың ең жоғары көрсеткіші болып саналады. Биіктің өзге бастамаларына респонденттердің 22,5% және 23,3% аралығындағы үлесі бейтараптық танытты. Респонденттер исламның ханафиттік мәзһабының және православияның тарихи рөлін мойындауы (19%), дін тарату қызметін қатал бақылау (17,8%) мәселелеріне қатысты азырақ бейтараптық танытты.

Респонденттердің 3,9% және 5,5% аралығындағы үлесі дінге қатысты мемлекеттік саясат шеңберіндегі биіктің бастамалары туралы ешнәрсе білмейді. Білім беру мен денсаулық сақтау мемлекеттік нысандарында ғибадат бөлмелеріне (3,9%) тыйым салу туралы «білмеу» ең төменгі деңгейге ие. Ре-

спонденттер арасында мектеп бағдарламасында «Зайырлылық және дінтану негіздері» атты пәннің болуын «білмеу» деңгейі ең жоғары (5,5%).

Егер де аталған сұраққа жауаптар нәтижесін қалалар кескіні бойынша қараса, қызықты көріністі байқауға болады (Кесте 1.2.2. қараңыз). Біріншіден, жалпы сипатта Жаңаөзен өте қатты ерекшеленеді. Бұл қалада респонденттердің шамамен жартысы (46,5%) халықтың рухани өмірі мен мәдениетін дамытудағы исламның ханафиттік мәзхабының және православияның тарихи рөлін мойындауды қолдамайды. Респонденттердің үштен екісі (64,9%) дін тарату қызметін қатал бақылауды қолдамайды. Осы ретте Жаңаөзен қаласының шамамен жобалас респонденттер тобы діни әдебиеттерді таратуды қатал бақылауды қолдамайды (39,1%) немесе бейтарап қатынас (40,1%) танытады.

Екіншіден, Алматы және Шымкент секілді республикалық маңызы бар қалаларында биліктің жекелеген бастамалары өте ауқымды қолдауға ие. Жекелей алғанда, респонденттердің сәйкесінше 78,3% және 91,7% үлесі халықтың рухани өмірі мен мәдениетін дамытудағы исламның ханафиттік мәзхабының және православияның тарихи рөлін мойындауы. Сонымен қоса, РМҚ респонденттері дін тарату қызметін қатал бақылауды (69,7% және 86,3% сәйкесінше), сонымен бірге, мемлекеттің діни әдебиеттер таратуын бақылауды қолдайды (58% және 71,7% сәйкесінше).

Алматыда респонденттердің жартысы мектеп бағдарламасына «Зайырлылық және дінтану негіздері» атты пәннің енуін қолдайды. Сонымен бірге, екі қалалар арасында айырмашылық бар. Мысалы, Шымкентте респонденттердің көпшілігі білім беру мен денсаулық сақтау мемлекеттік нысандарында (70%), мемлекеттік мекемелер мен әскери бөлімдерде (65,7%) ғибадат бөлмелеріне тыйым салу керек деп санайды, ал, Алматыда мұндай тыйымды респонденттердің тек төрттен бірі ғана қолдайды.

Үшіншіден, Рудный қаласында мемлекеттік саясат шараларына қатысты қоғамдық пікір қалыптаспаған: респонденттердің бірдей үлесі мемлекеттің көрсетілген барлық бастамаларын қолдайды, қолдамайды және бейтарап қатынас білдіреді. Өзге қалалармен салыстырғанда, Рудныйда басымдыққа ие болатын бірде бір көрсеткіш жоқ. Одан өзге, Рудный қаласында биліктің барлық бастамаларына бейтарап қарайтын респонденттердің ең жоғары үлесі тіркелген.

Кесте 1.2.2. – СІЗ МЕМЛЕКЕТТІҢ ДІНИ ҚАТЫНАСТАР САЛАСЫНДА ҚАБЫЛДАНҒАН КЕЛЕСІДЕЙ ШАРАЛАРЫНА (ШЕШІМДЕРІНЕ) ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ? (% қалалар бөлінісі бойынша)

Шаралар/Шешімдер	Алматы	Ақтау	Жаңаөзен	Қостанай	Руаный	Шымкент
<i>Халықтың рухани өмірі мен мәдениетін дамытудағы исламның ханафиттік мазхабының және православияның тарихи рөлін мойындауы</i>						
Мақұлдаймын	78,3	44,5	31,2	37,0	27,3	91,7
Мақұлдамаймын	12,3	28,9	46,5	25,4	23,2	1,7
Немқұрайлы қараймын	8,0	24,6	21,8	26,1	32,8	6,3
Бұл туралы білмеймін	1,3	2,0	0,5	11,6	16,7	0,3
<i>Дін тарату қызметін қатаң бақылау</i>						
Мақұлдаймын	69,7	29,6	22,8	46,9	30,8	86,3
Мақұлдамаймын	19,0	45,2	64,9	17,5	23,7	4,0
Немқұрайлы қараймын	10,0	23,9	11,9	24,4	32,8	7,0
Бұл туралы білмеймін	1,3	1,3	0,5	11,2	12,6	2,7
<i>Білім беру мен денсаулық сақтау мемлекеттік нысандарында гибадат бөлмелеріне тыйым салу</i>						
Мақұлдаймын	22,7	19,6	23,3	12,9	28,3	70,0
Мақұлдамаймын	60,3	48,5	48,5	54,8	29,3	17,7
Немқұрайлы қараймын	15,7	30,6	27,7	23,4	29,3	12,3
Бұл туралы білмеймін	1,3	1,3	0,5	8,9	13,1	-
<i>Мемлекеттік мекемелер мен әскери бөлімдерде гибадат бөлмелеріне тыйым салу</i>						
Мақұлдаймын	25,0	21,3	28,7	9,6	27,3	65,7
Мақұлдамаймын	53,7	51,5	41,6	59,7	30,8	17,3
Немқұрайлы қараймын	20,0	25,6	28,7	22,1	29,8	16,3
Бұл туралы білмеймін	1,3	1,7	1,0	8,6	12,1	0,7
<i>Діни әдебиетті таратуды қатаң бақылау</i>						
Мақұлдаймын	58,0	25,2	19,8	53,8	33,8	71,7
Мақұлдамаймын	24,0	47,8	39,1	16,5	24,7	11,7
Немқұрайлы қараймын	17,0	25,6	40,1	19,8	28,8	16,0
Бұл туралы білмеймін	1,0	1,3	1,0	9,9	12,6	0,7
<i>Факультативті курс ретінде мектеп бағдарламасында «Зайырлылық және дінтану негіздері» атты пәнінің болуы</i>						
Мақұлдаймын	50,0	30,2	38,6	24,1	22,2	21,3
Мақұлдамаймын	32,0	39,9	26,2	42,9	30,3	46,0
Немқұрайлы қараймын	16,0	27,9	33,7	19,5	32,3	32,0
Бұл туралы білмеймін	2,0	2,0	1,5	13,5	15,2	0,7

Респонденттердің Құдайға қатынасы тарапынан алғанда, оған сенетіндер мен оған сенбейтіндер арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар екендігі байқалады. Мысалы, ауытқулы пікірдегі теистер мен атеистер, агностиктер арасында ханафиттік ислам бөлімінің және православияның тарихи рөлін мойындауды қолдаушылар көп. Сонымен бірге, нағыз теистер арасында мұндайлар үлесі 50% аз босла, олардың төрттен бірі (26,2%) аталмыш шараны қолдамайды. Нағыз атеистер осы шешімге бейтараптық қатынас танытады (43,2%), ал олардың төрттен бірі осы шараны қолдайды. Осыған ұқсас жағдай дін тарату қызметін қатал бақылау шарасына қатысты да қалыптасты.

Білім беру мен денсаулық сақтау мекемелеріндегі, сонымен бірге, мемлекеттік мекемелер мен әскери бөлімдердегі ғибадат бөлмелеріне тыйым салуға қатысты айтар болсақ, теистердің (нағыз және ауытқушылары) аталмыш шараны қолдамайтындығы басым (сәйкесінше 43,5 және 49,6%). Осы екі топтағы қолдаушылардың саны 22,5% және 29,1% аралығында. Агностиктер мен ауытқулы пікірдегі атеистер негізінен аталмыш шараларды қолдайды (48,4% және 68,8%). Алайда, нағыз атеистер арасында осы шараларды қолдаушылар саны аса көп емес – 8,1% мен 10,8%. Сонымен бірге, олардың үштен бірі аталған шараны қолдамайды, салыстырмалы басым көпшілігі (43,2% және 45,9%) оларға бейтараптық танытты (Қосымша 1).

Сонымен бірге, атап өтерлігі, жоғарыдағы мәселелердің ешқайсысында ұрпақаралық алшақтық байқалмайды. Көрсетілген мемлекеттік саясаттың шаралары бойынша барлық жастық топтағы респонденттер жауаптары өзара жобалас болды (ауытқу 5–6% көп емес).

Қорытындылай келе, шешімдер мен кейбір қызықты ерекшеліктерді атап көрсетуге болады. Біріншіден, респонденттердің басым көпшілігі үшін дінге қатысты мемлекеттік саясат түсінікті. Ол әсіресе нағыз және күмәнданушы теистер үшін және өз діні/сенімі адамдарымен өзін жиі сәйкестендіретін топтар үшін аса түсінікті. Ол сонымен бірге, күмәнданушы атеистер мен агностиктер үшін де жеткілікті түсінікті, сонымен қатар, нағыз атеистер арасында респонденттердің жартысынан көбі осы саясатты нашар түсінеді не болмаса оны толықтай түсінбейді (олар өздерін оны жүзеге асырушы нысан ретінде қарастыруы ықтимал). Ол өз діні/сенімі адамдарымен ешқашан өзін-өзі сәйкестендірмейтін респонденттердің басым көпшілігі үшін де түсініксіз.

Екіншіден, нағыз атеистер тобынан өзге дінге қатысты мемлекеттік саясатты қолдау барлық топ үшін тән. Олар оны әлі қолдамайды немесе оларда оған деген қалыптасқан қарым-қатынас жоқ (жауап беруге қиналғандардың саны). Осы ретте, аталған сұрақта қалалар арасында айырмашылық пайда болды. Мысалы, Маңғыстау облысы қалаларында зерттеу жүргізілген өзге

қалалармен салыстырғанда мемлекеттік саясатты қолдау деңгейі ең төменгі көрсеткішке ие. Сонымен бірге, облыс орталығы Ақтауда мемлекеттік саясатты қолдау деңгейі 50% аз, ал қолдамау деңгейі қолдау деңгейінен жоғары (жауаптар осылай орналасқан жалғыз қала). Жаңаөзенде зерттеу жүргізілген барлық қалалармен салыстырғанда мемлекеттік саясатты толықтай қолдамаудың ең жоғары деңгейі байқалады. Қостанай облысы қалаларында, Қостанай мен Рудный, мемлекеттік саясатты қолдау немесе қолдамау туралы сұраққа жауап беруге қиналғандардың ең жоғары деңгейі тән. Сонымен қоса, тұтынушылық потенциалы көрсеткіштері бойынша респонденттер арасындағы аса үлкен айырмашылық анықталды: күндерін әрең көріп жүргендер арасында мемлекеттік саясатты қолдаудың ең төменгі деңгейі тән, ал қолдаудың ең жоғары деңгейі ұзақ мерзімді заттарды қиналмай алатындарға тән (орта топ).

Үшіншіден, нағыз және ауытқулы пікірдегі атеистер мәдениет пен руханилықтың дамуындағы ханафиттік бағыттағы ислам пен православияның тарихи рөлін қолдайды. Одан өзге, осы топтар дін тарату қызметі мен діни әдібиеттер таратуды қатал бақылауды қолдайды. Сонымен бірге, мемлекеттік мекемелердегі, білім беру мен денсаулық сақтау мекемелерінде, әскери бөлімдерде ғибадат бөлмесіне тыйым салуды қолдамайды. Нағыз атеистер өз кезегінде, биліктің жекелеген шаралары мен шешімдеріне бейтарап қатынаста болуы мүмкін немесе қолдамайды. Биліктің жекелеген шаралары мен шешімдерін қолдаудың ең жоғары деңгейі Шымкентте, ал ең төменгі деңгейі Жаңаөзен қаласына тән.

1.3. Зайырлылықты сақтай отырып

Тұрғындардың зайырлылық және зайырлы мемлекет қағидасына қатынасы аталмыш қағиданың іс-жүзінде, қоғамдық өмірде сақталуын сипаттайтын көрсеткіштің бірі болып саналады. Қазақстанның заң бойынша зайырлы мемлекет мәртебесі, сонымен бірге, ар-ождан, дін ұстану мен діни наным-сенім бостандығына кепілдік бекітілгендігіне қарамастан, дегенмен де, де-юре және де-факто өзара ееркшеленуі мүмкін. Егер қоғам зайырлылық қағидасын орынды және қалыпты нәрсе ретінде қабылдасамаса, онда бұл діни азшылықтың да, ешқандай діни наным-сенім ұстанбайтындардың да қоғамдық өмірінде белгілі бір мәселелер туындатуы мүмкін.

Осыған байланысты, бізде мемлекет жариялаған зайырлылық және ар-ождан еркіндігі қағидаларын қоғам қалай қабылдайды деген сұрақ туындады. Зерттеу шеңберінде респонденттерге мемлекет пен діни саланың әре-

кеттесуінің қандай моделі оларға жақын (1), олар қоғамдық және саяси өмірде діннің белгілі бір нақты көріністеріне қалай қарайды (2), олар атеистік сенімдердің таратылуы мысалында зайырлы мемлекет қағидасына қалай қарайды (3) деген сұрақтар қойылды. Аталған сұрақтар, біздің көзқарасымыз бойынша, зайырлы мемлекет қағидасы Қазақстанның қалалық ортасында қаншалықты қолдауға ие екендігін анықтауға мүмкіндік береді.

Мемлекет пен діннің өзара әрекеттесу және зайырлы мемлекет қағидасын қамтамасыз ету моделі туралы сауалнама сұрақтарын біз А.Т.Куру мақаласы негізінде құрастырдық, ол секуляризмнің мемлекеттік саясатының 2 моделін бөліп көрсетеді: белсенді және бәсең секуляризм. Ол аталған екі модель практикада қалай көрініс табатындығын сипаттаған, сонымен бірге, осындай модельдер қызмет атқарып жатқан мемлекеттер мысалын келтірген. Белсенді секуляризм (қоғамдық салада діннің көрініс табуын шектеу) және бәсең секуляризм (діннің қоғамдық салада көрініс табуына шектеудің жоқтығы, бірақ, діннің мемлекет істеріне араласуына жол бермеу) сипаттарын білдіретін жауаптар нұсқаларынан бөлек, біз клерикализмнің 2 мазмұнын білдіретін жауап нұсқаларын енгіздік. Клерикализм бұл діни құндылықтар қоғам өмірінің негізі ретінде бекітіледі, сонымен бірге, қоғамдық-саяси өмірде діни институттар рөлін күшейту жүзеге асыралады. Бұл мынадай жағдайлар, (1) мемлекетте заңдарға, соттарға, білімге әсер етпейтін, мемлекеттік дін бекітіледі (мысалы, Грекия мен Тунис) және (2) мемлекеттің қоғамдық өмірінің барлығы діни шеңберде болады, ал, заң шығару, сот және білім беру жүйесі діни құқыққа негізделеді (тоекратиялық мемлекеттер, яғни, Иран, Ватикан, Сауд Арабиясы).

Диаграммадан 1.3.1. көрініп тұрғандай, респонденттердің жартысынан көбі (61,7%) секуляризм мен зайырлы мемлекетті қолдаушылар болып табылады. Оның ішінде респонденттердің 44% үшін бәсең секуляризм моделі жақын, ол бойынша, мемлекет діннің қоғамдық салада көрініс табуын шектемейді, бірақ, діннің мемлекет ісіне араласуына жол бермейді. Респонденттердің 17,7% белсенді секуляризм моделін қолдайды, ол бойынша, мемлекет діннің қоғамдық салада көрініс табуын қатаң шектейді (діни жоралғыларды бұқаралық жасауға мүмкіндік бермейді).

Өз кезегінде, қалалықтардың басым көпшілігін, төрттен бірін (27,9%) – «қалыпты клерикалдарға» жатқызуға болады, олар дін ресми мәртебеге ие болуы керек, бірақ, заң шығару, сот жүйесі мен білім беру жүйесіне ешқандай ықпал етпеу керек екендігін көрсеткен. «Нағыз клерикалдар» саны респонденттер арасында аса көп емес, 6,3%, олардың пікірінше, қоғамдық өмірдің барлығы діни шеңберде шегінде болуы, ал сот жүйесі, заң шығару мен білім беру діни құқыққа негізделуі керек.

Диаграмма 1.3.1. – СІЗГЕ ҰСЫНЫЛҒАН МЕМЛЕКЕТ ПЕН ДІННІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНІҢ ҚАЙСЫ МОДЕЛІ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН БАРЫНША САЙ КЕЛЕДІ? (% сұралғандардың жалпы санынан)

Осы сұрақты респонденттердің дінге қатынасы кескінінде қарастыру айтарлықтай қызықты болады. Осы көрсеткіш бойынша респонденттер 3 негізгі топқа бөлінген: атеистер, мұсылмандар және православиеліктер. Өзге діни топ өкілдері ескерілмеді, себебі, барлық респонденттердің арасында олардың саны өте аз (топтарға бөлу респонденттердің сауалнаманың «Сіз өзіңізді қандай дінге жатқызасыз?» деген сұрағына алынған жауаптар негізінде жасалды). Қосымша барлық топтар «Докинз шкаласы» арқылы және барлық діннің негізгі сұрағы «өлімнен кейінгі өмірге» сену мәселесі бойынша олардың түсініктері арқылы сарапталды.

Өз кезегінде, мұсылмандар мен православиеліктер осылайша шартты түрде 3 топқа бөлінді: нағыз, номиналды және символикалық²⁶. Нағыз мұсылмандар мен православиеліктер – бұл барлық діни жоралғылар мен рәсімдерді тұрақты түрде орындаушылар. Номиналды мұсылмандар мен православиеліктер – бұл діни жоралғылар мен рәсімдерді сирек орындайтындар. Символикалық мұсылмандар мен православиеліктер – бұл діни жоралғылар мен рәсімдерді ешқаншан да орындамайтындар. Атеистер осы сұрақтың призмасы арқылы қарастырылмады, себебі, оларда жоралғылар мен рәсімдер секілді құрауыштар болмайды. Көрсетілген топтар кескініндегі жауаптардың орналастырылуы келесідей сипатқа ие (Диаграмма 1.3.2. қараңыз).

²⁶ Атап өтерлігі, бұлар авторлық анықтамаларға жатады және тек зерттеу нәтижелерін сипаттауда қолданылады.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Көріп отырғанымыздай, барлық топтағы респонденттердің жартысынан көбіне белсенді және әсіресе айқын басымдыққа ие бәсең секуляризм жақынырақ. Сонымен бірге, дінді ұстанушы мұсылмандар мен православиеліктер арасында секуляризмды ұстанушылардың үлесі ең төмен және клерикализмді ұстанушылардың үлесі ең жоғары. Атап өтерлігі, дінді ұстанушы мұсылмандар арасындағы респонденттердің 12% (барлығынан ең жоғары) барлық қоғамдық өмір діни шеңбер аясында болғандығын, ал, сот, заң шығару мен білім беру шариятқа негізделуін қалайды. Дін ұстанушы православиеліктер арасында мұндай көрсеткіш 6,5%, номиналды мұсылмандар арасында – 6%, ал символикалық топ арасында – 2,8% құрайды.

Диаграмма 1.3.2. – СІЗГЕ ҰСЫНЫЛҒАН МЕМЛЕКЕТ ПЕН ДІННІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНІҢ ҚАЙСЫ МОДЕЛІ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН БАРЫНША САЙ КЕЛЕДІ? (дінге қатынас бөлінісі бойынша)

- Мемлекет қоғамдық салада діннің көрінісін қатаң шектеуі керек
- Мемлекет діннің қоғамдық салада көрінісін шектемеуі керек, бірақ діннің мемлекет істеріне араласуына жол бермеуі керек
- Дін ресми мәртебеге ие болуы және көптеген құжаттарда аталуы керек, бірақ заңдарға, сот шешімдеріне және білім беру жүйесіне әсер етпеуі керек
- Бүкіл қоғамдық өмір діни шеңберде болуы керек, ал сот шешімдері, заңдар мен білім беру процесі діни құқыққа/шариятқа негізделуі керек
- Жауап беруге қиналамын

Сонымен бірге, нағыз клерикализмнің қолдаушылары символикалық және номиналды православиеліктер арасында толығымен жоқ, бірақ, атеи-

стер (2,4%) арасында көрініс табады (аз мөлшерде болса да). Бірақ бұл топтарда белсенді және бәсең секуляризм қолдаушыларының пайызы аса жоғары.

Белсенді секуляризмды қолдау атеистер үшін көбірек тән (29,3%). Бірақ, бір қызығы, атеистердің төрттен бірі (22%) сұраққа жауап беруге қиналған (өзге топтар арасында жауап беруге қиналушылар үлесі 6% көп емес).

Егер сұрақты қалалар кескіні бойынша қарастырар болсақ, онда бірнеше қызықты жайттар байқалады. Біріншіден, шағын қалаларда (Рудный мен Жаңаөзен) белсенді секуляризмді қолдаушылардың аса көп мөлшері байқалады (респонденттердің төрттен бірі шамасында). Рудныйда фокус-топтық пікірталас барысында көптеген респонденттер қоғамдық салада діншілдіктің көрініс табуы дұрыс емес деген пікір білдірді.

Екіншіден, Ақтауда респонденттердің төрттен бірі (22,9%) клерикализмнің нағыз қолдаушылары болып табылады: олардың мұншалықты көп көлемі басқа ешқандай да қалада байқалмайды (Кесте 1.3.1. қараңыз).

Кесте 1.3.1. – МЕМЛЕКЕТ ПЕН ДІННІҢ ӨЗАРА ІС ҚИМЫЛЫНЫҢ ҰСЫНЫЛҒАН ҮЛГІЛЕРІНІҢ ҚАЙСЫСЫ СІЗГЕ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ЕҢ ҚОЛАЙЛЫ БОЛЫП КӨРІНЕДІ? (% қалалар бөлінісінде)

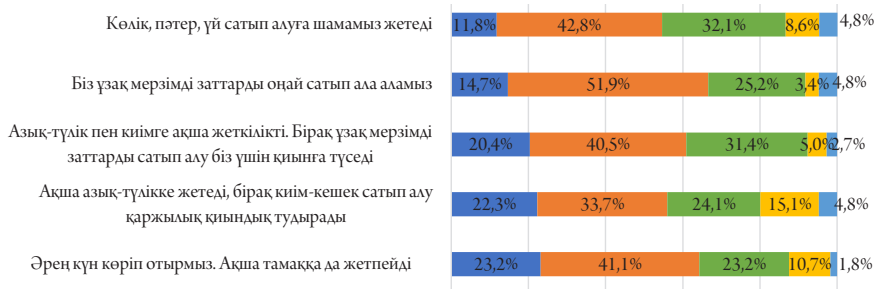
Модельдер	Алматы	Ақтау	Жаңаөзен	Қостанай	Рудный	Шымкент
Мемлекет қоғамдық салада діннің көрінісін қатаң шектеуі керек	15,3	16,9	25,7	13,2	24,7	15,3
Мемлекет діннің қоғамдық салада көрінісін шектемеуі керек, бірақ діннің мемлекет істеріне араласуына жол бермеуі керек	52,3	35,9	38,6	48,2	42,9	44,0
Дін ресми мәртебеге ие болуы және көптеген құжаттарда аталуы керек, бірақ заңдарға, сот шешімдеріне және білім беру жүйесіне әсер етпеуі керек	28,0	22,6	30,7	23,8	21,7	39,3
Бүкіл қоғамдық өмір діни шеңберде болуы керек, ал сот шешімдері, заңдар мен білім беру процесі діни құқыққа/шариғатқа негізделуі керек	3,3	22,9	4,5	1,7	2,0	1,3
Жауап беруге қиналамын	1,0	1,7	0,5	13,2	8,6	0,0

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Респонденттердің тұтынушылық әлеуеті бөлінісі бойынша қызықты жағдайды байқауға болады. Аз қамтылған респонденттер арасында (азық-түлікке ақша жетпейтіндер мен киім-кешек сатып алу қиындық туғызатындар) барлық қоғамдық өмір діни шеңбер шегінде болуын қалайтын нағыз клерикализм қолдаушылары өте көп (сәйкесінше 10,7% және 15,1%). Сонымен бірге, аталған осы екі топ арасында мемлекет діннің қоғамдық өмірде көрініс табуын қатаң шектеуін қалайтын белсенді секуляризмді қолдаушылардың саны көп (сәйкесінше 23,2% және 22,3%). Нағыз клерикализмді қолдаушылардың ең аз көлемі өзіне тамақ пен киім-кешекті сатып алуға қабілетті, бірақ, ұзақ мерзімді қолданыстағы заттарды сатып алу қиындық туғызатын (5%) және ұзақ мерзімді қолданыстағы заттарды сатып алу қиындық туғызбайтын (3,4%) респонденттер тобында тіркелді.

Ең жақсы қамтылған топ өкілдері арасында респонденттердің 8,6% клерикализмнің нағыз қолдаушылары болып табылады, бұл аз қамтылғандар тобын есепке алмаған жағдайда басқа топтар арасында жоғары көрсеткіш. Одан өзге, олардың арасында өзге топтармен салыстырғанда қалыпты клерикализмді қолдаушылардың саны аса жоғары (32,1%). Сонымен бірге, аталмыш топта секуляризмді (белсенді және бәсен) қолдаушылардың саны жартысынан көп болғанымен, дегенмен де, өзге топтарға қарағанда аз (54,6%) (Диаграмма 1.3.3. қараңыз).

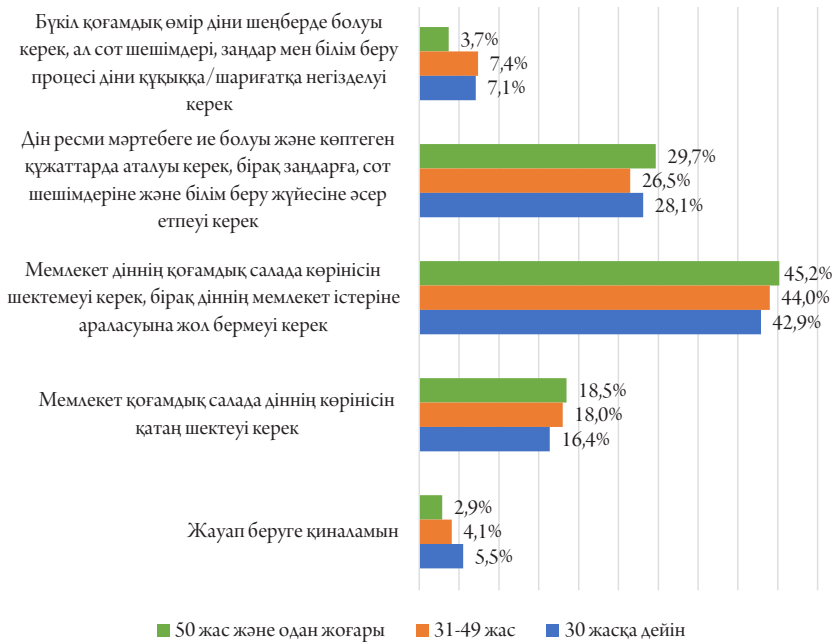
Диаграмма 1.3.3. – СІЗГЕ ҰСЫНЫЛҒАН МЕМЛЕКЕТ ПЕН ДІННІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНІҢ ҚАЙСЫ МОДЕЛІ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН БАРЫНША САЙ КЕЛЕДІ? (тұтынушылық әлеует бөлінісі бойынша)

- Мемлекет қоғамдық салада діннің көрінісін қатаң шектеуі керек
- Мемлекет діннің қоғамдық салада көрінісін шектемеуі керек, бірақ діннің мемлекет істеріне араласуына жол бермеуі керек
- Дін ресми мәртебеге ие болуы және көптеген құжаттарда аталуы керек, бірақ заңдарға, сот шешімдеріне және білім беру жүйесіне әсер етпеуі керек
- Бүкіл қоғамдық өмір діни шеңберде болуы керек, ал сот шешімдері, заңдар мен білім беру процесі діни құқыққа/шаригатқа негізделуі керек
- Жауап беруге қиналамын

Жас бойынша бөліністе респонденттер топтары арасындағы айырмашылық тек нағыз клерикализм қолдаушыларының санынан басқа жағдайда аса айқын емес. Мұндайлар саны 50 жастан ересек респонденттер арасында 50 жастан кіші респонденттер тобымен салыстырғанда 2 есе аз. Секуляризмді қолдаушылар, сонымен бірге, қалыпты клерикализмді қолдаушылар саны респонденттердің арасында барлық жас топтары бойынша шамамен бірдей (Диаграмма 1.3.4. қараңыз).

Диаграмма 1.3.4. – СІЗГЕ ҰСЫНЫЛҒАН МЕМЛЕКЕТ ПЕН ДІННІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНІҢ ҚАЙСЫ МОДЕЛІ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН БАРЫНША САЙ КЕЛЕДІ? (жас бөлінісі бойынша)

Осылайша, сарапталған барлық топ респонденттерінің басым көпшілігі секуляризмді қолдаушылардың қатарында, бұл, мемлекет зайырлылығы қағидасын қолдайтындығын білдіреді. Дегенмен де, респонденттердің ауқымды бөлігі қалыпты және нағыз клерикализмге бет бұрады.

Халықтың зайырлы мемлекет қағидаларын қабылдауын нақтырақ зерттеу үшін біз респонденттерге зайырлылық көрсеткіші қызметін атқаратын бірнеше пайымдамалармен

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

олардың келісетіндігі немесе келіспейтіндігіне қатысты қосымша сұрақтар қою туралы шешім қабылдадық. Барлық пайымдамалар клерикалды сипатқа ие болды, сәйкесінше, олармен келісу клерикализмге бейімділікті білдірсе, олармен келіспеу секуляризм мен зайырлылыққа бейімділікті білдіреді. Пайымдамалар діни негізде саяси партиялар құру, заң қабылдауға діннің ықпалы, мектептерде, оқу орындары мен мемлекеттік органдарда хиджаб кию, сабақ алдында намаз оқу, діни мектептердің қызмет атқаруы, қоғамдық орындарда ғибадат бөлмелерінің болуы, сот шешімдерін шығаруда діни құқықтар/шариғат ережелерін басшылыққа алу деген сұрақтарға қатысты болды. Жауап нәтижелері келесідей сипатта: (Диаграмма 1.3.5. қараңыз).

Диаграмма 1.3.5. – СІЗ КЕЛЕСІ ПАЙЫМДАМАЛАРМЕН КЕЛІСЕСІЗ БЕ НЕМЕСЕ КЕЛІСПЕЙСІЗ БЕ? (% сұралғандардың жалпы санынан)

Диаграммадан көрініп отырғандай, респонденттердің көпшілігі сауал-

намада көрсетілген қоғамдық орындарда ғибадат бөлмелерін ұйымдастыру мәселесінен басқа пайымдамалардың барлығымен дерлік келіспейді. Респонденттер Қазақстанда мемлекеттік дін болуы керек (68%) деген пайымдама келіспеушіліктің ең жоғары көрсеткішіне ие. Сот шешімін шығарарда діни құқық/шариғат нормаларын басшылыққа алынуы керек деген мәселемен келісушілердің үлесі аз (65,2%). Сонымен қоса, респонденттердің басым көпшілігі (64%) мектепте сабақ басталар алдында намаз оқылуына келіспейді.

Мемлекеттік мекемелерде хиджаб кию және мектептер мен оқу орындарында хиджаб кию бойынша шектеулерді респонденттердің сәйкесінше 61,4% және 60,9% қолдаған. Өз кезегінде, респонденттердің 60% келесі мәселелер бойынша өздерінің келіспеушіліктерін білдірген: заң шығаруға діннің ықпал етуі (58,4%); Қазақстанда діни негізде саяси партиялардың құрылуы (56,5%); жалпы білім беретін мектептермен қатар діни мектептердің жұмыс жасауы (52,9%). Сонымен бірге, қоғамдық орындарда ғибадат бөлмелерін ұйымдастырудың қажет екендігіне респонденттердің 57,2% келіскен.

Бір қызығы, респонденттің дінге қатынасы бөлінісі бойынша қарайтын болсақ, атеистердің арасында да дінді ұстанушылардың құқықтарын қамтамасыз ету үшін қоғамдық орындарда ғибадат бөлмелерін ұйымдастыру мәселесімен келісетіндер бар (36,6%). Сонымен қатар, бұл мәселемен атеистердің 41,5% келіспесе, ал 22% осы сұраққа жауап беруге қиналған. Жалпы, атеистердің 10% сауалнамада көрсетілгеннің барлығымен келісетіндігін білдірсе, ал дінге сенетіндердің арасында мұндай көрсеткіш айтарлықтай жоғары.

Дін ұстанатын мұсылмандар арасында көрсетілген пайымдамалардың барлығымен дерлік келісетіндердің үлесі ең жоғары (Диаграмма 1.3.5. қараңыз). Қазақстанда мемлекеттік дін болуы керек деген пайымдамамен келіспейтіндер саны келісетіндер санынан көп болған жалғыз пайымдама (50,3% келіспейді, 42,9% келіседі). Оның үстіне, сот шешім шығаруда діни құқық/шариғат нормаларын басшылыққа алу керек деген (47,9% келіседі, 47,2% келіспейді), және мектептер мен оқу орындарында хиджаб киюге ешқандай шектеу болмау керек (48,7% келіседі, 47,6% келіспейді) деген пайымдамаларда дін ұстанушы мұсылмандардың пікірі теңдей екіге бөлінді.

Номиналды және символикалық мұсылмандарға келер болсақ, олардың арасында дінді ұстанатын мұсылмандармен салыстырғанда аталған пайымдамалармен келісушілер саны әлдеқайда аз. Номиналды және символикалық мұсылмандардың көпшілігі келіскен жалғыз нәрсе ол – қоғамдық орындарда ғибадат бөлмелерін ұйымдастыру туралы пайымдама. Номиналды және символикалық мұсылмандардың тек үштен бірі ғана қалған пайымдамалар-

мен келіседі (діни мектептердің қызмет жасауы туралы пайымдамадан басқа, оны номиналды мұсылмандардың 35% келіседі). Номиналды және символикалық мұсылмандардың пікірлері арасында айтарлықтай айырмашылық байқалады: ағалмыш пайымдамамен келісу деңгейі номиналды мұсылмандарға қарағанда символикалық мұсылмандар арасында төмен.

Православиелік қалалық тұрғындар арасында осыған ұқсас жағдай қалыптасып отыр. Мысалы, дін ұстанушы православиеліктердің көпшілігі мемлекеттік діннің болуы туралы, мемлекеттік мекемелерде хиджаб кию туралы, сот шешімін шығарарда діни құқықтар/шариғат нормаларын қолдану туралы пайымдамалардан өзгелеріне толықтай келіседі. Бұл топта мектептер мен оқу орындарында хиджаб кию туралы пікір теңдей екіге бөлінген (келісушілер мен келіспейтіндердің үлесі 45,7%). Өз кезегінде номиналды православиеліктер көзқарастары бойынша кейбір мәселелерде аз ғана айырмашылықтарына қарамастан номиналды мұсылмандардан еш ерекшеленбейді. Символикалық православиеліктердің нәтижелері атеистер нәтижелеріне өте қатты ұқсайды. Осы топта атеистерге қарағанда пайымдамалардың көпшілігімен келісетіндердің саны біршама көп болғанымен, дегенмен де, жауап беруге қиналған атеистердің аса көп көлемі жағдайында сұрақтардың көпшілігімен келіспеушілер саны шамамен біркелкі (Қосымша 2 қараңыз).

Осы сұрақты қалалар бөлінісі бойынша қарастырсақ, онда ағалмыш пайымдамалармен келісудің ең жоғары деңгейі Маңғыстау облысының қалалары Ақтау мен Жаңаөзенде байқалады. Ақтау қаласы респонденттерінің басым көпшілігі діни негіздегі саяси партиялар құру және қоғамдық орындарда ғибадат бөлмелерін ұйымдастыру мүмкіндігі туралы пайымдамалармен келіседі. Сонымен қоса, мұнда діннің заң шығаруға қатысуынан ешқандай да жамандық көріп тұрған жоқ. Сот шешімін шығару барысында діни құқықтар/шариғат нормаларын қолдану туралы және мемлекеттік діннің болуы туралы пайымдамаға қатысты Ақтау қаласындағы келісушілер мен келіспеушілердің бірдей саны қалыптасты. Мұнда Қазақстанда мемлекеттік дін бекіту қажеттілігі туралы пікірмен келіспейтіндер діни құқықтар/шариғат ережелерін қолдану туралы пайымдамалармен келісушілерден сәл ғана көп болды. Сонымен бірге, Ақтау респонденттері көп жағдайда жалпы орта мектеппен қатар қызмет жасайтын діни мектептерді, мекептерде намаз оқу, мемлекеттік органдар, мектептер, оқу орындарында хиджаб кию мәселелерін қолдамайды.

Жаңаөзенде діннің заң шығаруға ықпалы және қоғамдық орында ғибадат бөлмелерін ұйымдастыру туралы екі пайымдамадан басқа жағдайда

келісушілер көлемі келіспеушілер көлемінен асып түседі. Мектептер мен оқу орындарында хиджаб тағу бойынша шектеудің жоқтығы туралы келісушілер мен келіспейіндер саны теңдей екіге бөлінді, енді Ақтаумен салыстырғанда келісушілер саны көп.

Пайымдамалармен келіспеушілердің басым көпшілігі Қостанай, Рудный және Шымкент қалаларында байқалады. Рудныйда респонденттердің басым көпшілігі көрсетілген ұсыныстардың ешқайсысына ешқандай қолдау білдірмесе, Қостанай мен Шымкент қалаларының респонденттерінің басым көпшілігі қоғамдық орындарға ғибадат бөлмесін ұйымдастыру қажеттілігі туралы пайымдамамен келіседі (Қосымша 3 қараңыз).

Жас ерекшелігі бойынша қарастырақ болсақ, жас топтарында айтарлықтай айқын айырмашылық байқалмайды. Барлық жас топтарында пайымдамалардың барлығымен келісетіндер мен келіспейтіндердің саны бірдей, сәл ғана артықшылық келіспеушілер жағында (қоғамдық орындар ғибадат бөлмесін ұйымдастыру туралы пайымдамадан басқа). Сонымен бірге, 31-49 жас тобында өзге топтарға қарағанда (30 жасқа дейінгі және 50 жастан үлкен) келісушілер саны біршама төмен. Бірақ, діни негіздегі саяси партияны құру және заң шығаруға діннің әсер етуі туралы пайымдамалар осы жас тобында басқа топтарға қарағанда келісушілер саны керісінше бірнеше есе көп болған жағдайлар қатарына жатады (Қосымша 4 қараңыз).

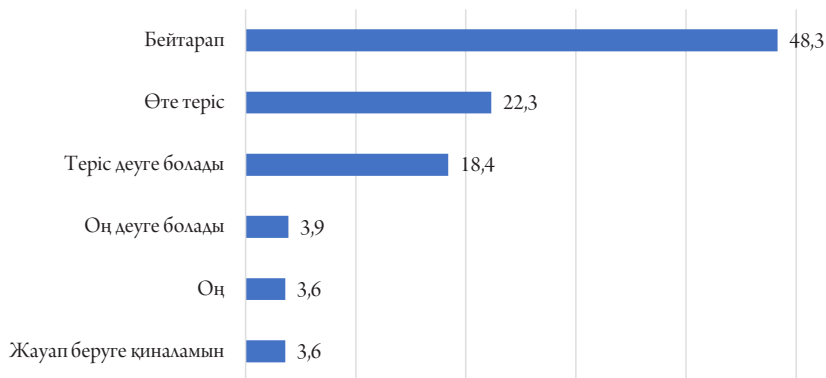
Жоғарыда атап өткендей (п.1.1. қараңыз), ар-ождан бостандығы құқығы, сонымен бірге, өз сенімдерін тарату құқығы (соның ішінде діни немесе атеистік) зайырлы мемлекетті құрайтын негізгі құрауыштарының бірі. Қазақстан заңнамасы аталған құқықтарды жүзеге асыру үшін барлық қажетті құқықтық жағдай жасайды. Сонымен қатар, аталған құқықтарды жүзеге асыруға халықтың көзқарасы нормативті актілерде бекітілгеннен біршама ерекшеленуі мүмкін. Сондықтан біз респонденттерге сұрақты зайырлылық қағидасына қалай қарайтындығы туралы емес, атеистік сенімді таратуды білдіретін өз сенімдерін тарату құқығын жүзеге асыруға қалай қарайтындығы туралы сұрақ қойдық. Сұрақ респонденттер жай ғана абстрактілі түрде өз сенімдерін тарату құқығын бағалауды білдірмейді, қайта өзін қоршаған адамдарының бірі атеистік сенімді таратумен айналысып жатуы мүмкін болжамдық жағдайда бола отырып, баға беруін қамтамасыз ететіндей құрастырылды. Осы сұраққа жауап нәтижелері Диаграммада 1.3.6. көрсетілген.

Көріп отырғанымыздай, респонденттердің шамамен жартысы (48,3%) өз ортасы адамының тарапынан атеистік сенімді белсенді таратумен айналысуына бейтарап қарайды. Сонымен бірге, респонденттердің біршама көп бөлігі (40,7%) бұл нәрсеге теріс қарайтын еді: 22,3% өте теріс және 18,4%

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

теріс деуге болады. Респонденттердің тек 7,5% ғана атеистік сенімді таратуға оң қатынас білдіреді, оның ішінде 3,9% оң деуге болады және 3,6% оң. Респонденттердің 3,6% ғана қойылған сұраққа жауап беруге қиналған.

Диаграмма 1.3.6. – ЕГЕР СІЗДІҢ ТАНЫСЫҢЫЗ АТЕИСТІК КӨЗҚАРАСТЫ БЕЛСЕНДІ ТАРАТУМЕН АЙНАЛЫСЫП БАСТАСА, СІЗ БҰҒАН ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ? (% сұралғандардың жалпы санынан)

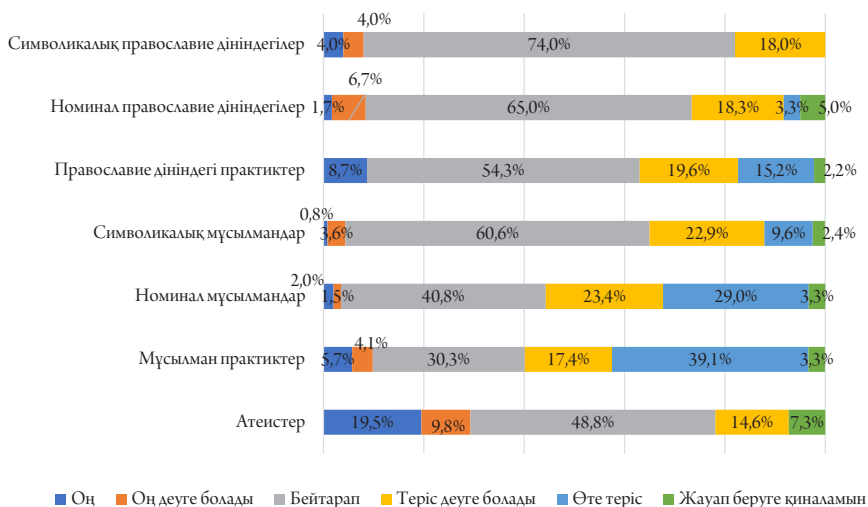

Осы сұрақты респонденттің дінге қатынасы бөлінісі бойынша қарастыратын болсақ, дінді ұстанушы және номиналды мұсылмандар тобынан басқа барлық топта атеистік сенімді таратуға бейтарап қатынас басымдыққа ие екендігін бақылауға болады. Сонымен қатар, бұл жағдайға бейтарап қатынас атеистердің өзінің ортасында басымдыққа ие, олардың 48,8% өз ортасы жағынан атеистік сенімді таратуға бейтарап қарайтын болса, тек 29,3% оң қатынас білдіреді (19,5% оң, 9,8% оң деуге болады). Символикалық православиеліктер (74%), номиналды православиеліктер (65%), символикалық мұсылмандар (60,6%) өз ортасында атеистік сенімді таратуға бейтарап қарар еді.

Өз кезегінде, атеистік сенімді таратуға қатысты теріс қатынас дін ұстанушы мұсылмандар (56,5%; 39,1% өте теріс, 17,4% теріс деуге болады) мен номиналды мұсылмандар (52,4%; 29% өте теріс, 23,4% теріс деуге болады) арасында аса басымдыққа ие. Бұл өзінің айналасында атеистік сенімді таратуға теріс қарайтындар саны жартысынан көп болған жалғыз екі топ.

Дін ұстанушы православиеліктер арасында атеистік сенімді таратуға теріс қарайтындардың айтарлықтай көп болғанымен (34,8%; 19,6% теріс деуге болады, 15,2% өте теріс), дегенмен де, негізінен бейтарап қатынас басымдыққа ие (54,3%) (Диаграмма 1.3.7. қараңыз).

Диаграмма 1.3.7. – ЕГЕР СІЗДІҢ ТАНЫСЫҢЫЗ АТЕИСТІК КӨЗҚАРАСТЫ БЕЛСЕНДІ ТАРАТУМЕН АЙНАЛЫСЫП БАСТАСА, СІЗ БҰҒАН ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ? (дінге қатынасы бөлінісі бойынша)

Осы сұрақты қалалар бөлінісі бойынша қарастырар болсақ, атеистік сенімді таратуға бейтарап қатынас Қостанай (64,7%), Рудный (61,1%) және Алматы (59%) қалаларында басым екендігін байқауға болады. Ал Ақтауда респонденттердің жартысы (50,8%) атеистік сенімді таратуға өте теріс, ал тағы 11,6% теріс деуге болатын қатынас танытты. Бұл қалада респонденттердің тек 7,7% бұл жағдайда оң қатынас танытады (6% оң, 1,7% оң деуге болады).

Жаңаөзенде де атеистік сенімді таратуға теріс қатынас басымдыққа ие (45,1%; 23,8% өте теріс, 21,3% теріс деуге болады). Алайда, атеистік сенімді таратуға бейтарап қараушылардың үлесі айтарлықтай жоғары – 40,1%. Сонымен бірге, Жаңаөзенге атеистік сенімді таратуға оң қатынастың ең жоғары деңгейі тән (13,4%; 10,4% – оң деуге болады, 3% – оң), одан жоғары тек Алматы (14,6%) (Диаграмма 1.3.8. қараңыз).

Ұрпақтар бөлінісінде респонденттер жауаптарының арасында айтарлықтай айырмашылық байқалмайды. Бірақ 39-41 жастағы топ ерекшеленеді. Оның төрттен бірі атеистік сенімді таратуға өте теріс қатынаста (26,5%), бұл 30 жасқа дейінгі (17,7%) және 50 жас пен одан үлкен (19,8%) топқа қарағанда айтарлықтай көп көрсеткіш (Диаграмма 1.3.8. қараңыз).

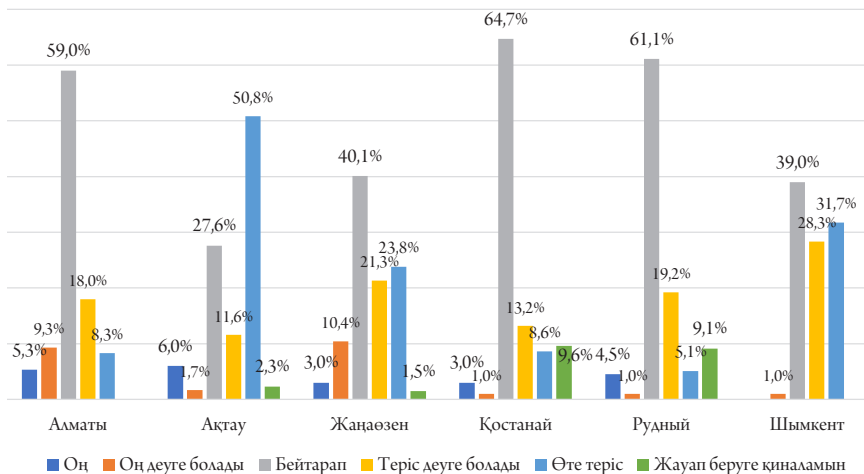
Жалпы, барлық жас топтары арасында атеистік сенімді таратуға бейтарап қатынас басымдыққа ие, бірақ, 31-49 жастағы топта бұл нәрсеге теріс қараушылар саны (44,5%) осы нәрсеге бейтарап қараушылар санына жақын

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

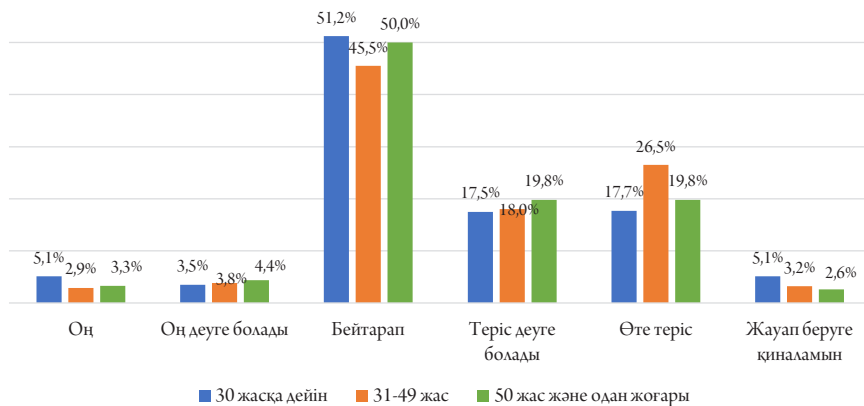
(45,5%).

Осы бөлімді қорытындылай келе, Қазақстан қалалары тұрғындары арасында зайырлылық қағидасы және секуляризм саясаты қаншалықты қолдау табатындығы туралы шешімдер шығаруға болады.

Диagramма 1.3.8. – ЕГЕР СІЗДІҢ ТАНЫСЫҢЫЗ АТЕИСТІК КӨЗҚАРАСТЫ БЕЛСЕНДІ ТАРАТУМЕН АЙНАЛЫСЫП БАСТАСА, СІЗ БҰҒАН ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ? (қалалар бөлінісінде)

Диagramма 1.3.8. – ЕГЕР СІЗДІҢ ТАНЫСЫҢЫЗ АТЕИСТІК КӨЗҚАРАСТЫ БЕЛСЕНДІ ТАРАТУМЕН АЙНАЛЫСЫП БАСТАСА, СІЗ БҰҒАН ҚАЛАЙ ҚАРАЙСЫЗ? (жас бөлінісі бойынша)

Біріншіден, респонденттердің көпшілігі мемлекет зайырлы болу керек дегенді қолдайды. Бұл респонденттердің осы тақырып бойынша қойылған барлық сұрақтарға жауаптарының нәтижелері бойынша байқалады. Сұралғандардың жартысына бәсең секуляризм моделі жақын, ол бойынша мемлекет діннің қоғамдық салада көрініс табуын шектемейді, бірақ, дінің мемлекет ісіне араласуына жол бермейді. Сонымен бірге, респонденттердің төрттен бірі үшін дін ресми мәртебеге ие (мемлекеттік), бірақ, заң шығаруға әсер етпейтін модель жақын. Барлық қоғамдық өмір діни шеңбер шегінде болатын нағыз клерикализм моделін қолдаушылар үлесі 5% құрайды, бұдан сұралған қалалықтардың басым көпшілігіне Сауд Арабиясы немесе Ирак секілді теократиялық мемлекеттер моделі жақын емес деген шешім шығаруға болады.

Екіншіден, респонденттердің аз ғана бөлігі Қазақстанда теократиялық мемлекет болуы керек деп санағанына қарамастан, дегенмен де, егжей-тегжейлі сұрақтарға жауап беру барысында респонденттердің айтарлықтай ауқымды бөлігі (орташа, шамамен үштен бірі) сот шешімін шығарарда шариғат ережелерін қолдану туралы және діни негізде саяси партиялар құру мүмкіндігі туралы клерикалды пайымдамалармен келіскен.

Үшіншіден, дін ұстанушы және номиналды мұсылмандар, дін ұстанушы православиеліктер зайырлы даму жолын қолдауы азырақ. Осы топтар арасында зайырлы мемлекет қағидаларын қолдаудың ең төменгі деңгейі және атеистік сенімді таратуға толеранттылықтың ең төменгі деңгейі байқалады. Өз кезегінде, атеистер мен символикалық православиеліктер керісінше, зайырлы мемлекет пен зайырлылық қағидасын ең көп қолдаушылардың бірі.

Төртіншіден, зерттеу жүргізілген қалалардың ішінде Маңғыстау облысының Ақтау және Жаңаөзен қалалары Қазақстанның аса зайырлы емес қалалары болып саналады. Бұл қалаларда зайырлылық қағидаларын қолдаудың ең төменгі деңгейі мен клерикалды сенімді қолдаудың ең жоғары деңгейі байқалады. Әсіресе, Ақтау қаласында клерикализм қолдаушыларының саны секуляризм мен зайырлы мемлекетті қолдаушылар санымен бірдей.

2 ТАРАУ.

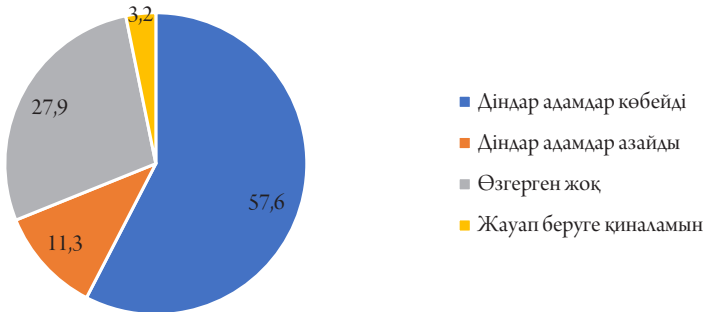
ҚАЛА ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚАБЫЛДАУЫНДАҒЫ ДІНИ СӘЙКЕСТЕНДІРУ ЖӘНЕ ДІНДАРЛЫҚ

2.1. Қала тұрғындарын діни сәйкестендіру факторлары

Соңғы онжылдықта Қазақстанда, ең алдымен, мұсылмандар санының артуы²⁷ есебінен қоғамның діндарлық деңгейінің айтарлықтай өсуі байқалды, оны сарапшылар оң құбылыс ретінде қарастырады. Респонденттердің бақылаулары бойынша олардың қалаларындағы жағдай қалай байқалады? Әрине, діндарлықтың артуын тек белгілі бір сандық көрсеткіштер арқылы түсіндіруге болмайды, бірақ қала тұрғындары тұрғылықты жерінде діндар адамдардың көбеюін байқады ма?

Жартысынан көбі (57,6%) өз қалаларында діндар адамдар көбейіп кетті деп санайды (2.1.1. диаграммасын қараңыз). Респонденттердің төрттен бір бөлігі (27,9%) деңгейінде қаладағы халық құрамында мұндай өзгерістерді көрмейді. 11,3% өз қалаларында діндар адамдар аз болды деп санайды.

Диаграмма 2.1.1. – СІЗДІҢ ҚАЛАҢЫЗДА СОҢҒЫ БІРНЕШЕ ЖЫЛДА ДІНИ АДАМДАРДЫҢ САНЫ КӨП, АЗ НЕМЕСЕ ӨЗГЕРМЕДІ МЕ? (%)

Қалалар бөлінісінде діндар адамдардың көп болғаны туралы бірінші кезекте Шымкент, одан кейін Жаңаөзен және Алматы тұрғындары жиі айтатын (Кесте 2.1.1. қараңыз). Қостанайлық респонденттер діндар адамдардың азайып бара жатқанына назар аударды. Ақтау мен Шымкентте сұралғандар-

²⁷Сколько верующих в Казахстане?, <https://cronos.asia/no-tie/skolko-verujushhih-v-kazahstane>, 16.04.2021 год; Как изменилось количество верующих в Казахстане, 30.11.2022 год, <https://cabar.asia/ru/kak-izmenilos-kolichestvo-veruyushhih-v-kazahstane>; дата обращения 09.08.2023 год

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

дың үштен бірі соңғы бірнеше жыл ішінде діндар қала тұрғындарының саны өзгермейді деп есептейді.

Кесте 2.1.1. – СІЗДІҢ ҚАЛАҢЫЗДА СОҢҒЫ БІРНЕШЕ ЖЫЛДА ДІНИ АДАМДАРДЫҢ САНЫ КӨП, АЗ НЕМЕСЕ ӨЗГЕРМЕДІ МЕ? (қалалар бөлінісінде %)

	Алматы	Ақтау	Жаңаөзен	Қостанай	Рудный	Шымкент
Діндар адамдар көбейді	62,3	56,1	64,4	41,6	52,5	69,3
Діндар адамдар азайды	15,3	9,3	7,9	20,5	13,6	0,7
Өзгерген жоқ	22,3	33,6	27,7	27,4	25,3	30,0
Жауап беруге қиналамын	-	1,0	-	10,6	8,6 ²⁷	-

Қала тұрғындарын діни сәйкестендіру бойынша сауалнама қорытындысына тікелей көшпес бұрын, 2021 жылы²⁸ жүргізілген Қазақстан халқының Ұлттық санағының қорытындыларын талдаймыз (санақ кезеңінде елде 17 әкімшілік-аумақтық құрылым болғанын еске саламыз).

Санақ қорытындысы бойынша мұсылмандардың ең жоғары үлесі бар өңірлер (80% -дан жоғары) – бұл Қызылорда, Түркістан, Жамбыл, Ақтөбе және Атырау облыстары. Православтылардың саны ең жоғары (30% - дан жоғары) өңірлер – Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қостанай, Ақмола және Қарағанды облыстары.

Санақ барысында сұралушының атеизмге бейімділігі туралы сұрақ қойылмады, бірақ «сенбейтіндер» сипаттамасы қолданылды. Төмендегі кестеде көріп отырғанымыздай, сенбейтіндердің ең көп саны (3%-дан жоғары) санақ Қостанай, Маңғыстау, Қарағанды облыстары мен Алматы және Шымкент қалаларында тіркелді. Егер қалаларда сенбейтіндердің санын алсақ, дәл осы облыстарда олардың ең жоғары көрсеткіштері тіркелді: Қарағанды облысында – 4,08% (ауыл – 2,42%), Қостанай облысында – 5,17% (ауыл – 4,32%), Маңғыстауда – 4,52% (ауыл – 4,26%)²⁹.

²⁸Қазақстан Республикасындағы 2021 жылғы Ұлттық халық санағының қорытындысы, Нұрсұлтан, 2022 жыл <https://stat.gov.kz/upload/medialibrary/e62/b1e0sokkht34a1iyu2qdmu30daytb sz1/Краткие%20итоги%20Переписи%20населения.pdf> 35-48 б., дата обращения 09.08.2023 г.

²⁹ Сол жерде, 42 және 46 б.

Кейбір аймақтарда өздерінің діндері туралы сұраққа жауап беруден бас тартқандардың үлесі салыстырмалы түрде жоғары. Бәрінен көп «бас тартушылар» Шымкент (21,29%) және Алматы (19,94%) қалаларында, Алматы (19,41%), Маңғыстау (22,07%) облыстарында, сондай-ақ айтарлықтай елеулі, бірақ біршама аз облыстар, олар Ақмола (14,97%), Қостанай (13,92%), Қарағанды (11,05%) және Атырау (10,88%) облыстары болды.

Осылайша бірнеше бақылаулар жасауға болады. Біріншіден, тек екі өңірдің – БҚО және Астана қаласының – барлық басқа өңірлермен салыстырғанда конфессиялық ахуал тұрғысынан айрықша ерекшеліктері жоқ.

Екіншіден, өңірден өңірге өз діни туралы сұраққа жауап беруден бас тартқандардың үлесінің айтарлықтай ауытқуына (20%-дан астам) байланысты сұрақтар туындайды (ШҚО көрсеткіштері арасындағы ең жоғары айырмашылық - 1,19% және Маңғыстау облысы - 22,07%). Қазақстандықтардың мұндай мінез-құлқына не әсер етеді? «Бас тартушылардың» санының жоғары болуы санақшылардың немқұрайлы жұмысының нәтижесі ме, әлде мемлекетпен кез-келген өзара әрекеттесуге деген терең сенімсіздік негізінде жатыр ма? Санақтың алдын-ала нәтижелері өздерінің сенімдері туралы сұраққа жауап беруден бас тартқандар тобының тығыз әлеуметтік-демографиялық сипаттамасын жасауға мүмкіндік бермейтініне өкінішті (кем дегенде облыстардың аудандары бойынша).

Үшіншіден, 5 өңірде өз діни туралы сұраққа жауап беруден бас тартқандар да, өздерін ешқандай дінге сенбейтіндер қатарына жатқызғандар да ең көп саны тіркелді. Бұл Қарағанды, Қостанай, Маңғыстау облыстары мен Алматы және Шымкент қалалары. Бұл нәтижелер не туралы айтады? Олар экономикалық, этникалық, әлеуметтік-мәдени жағынан әртүрлі аймақтардың қандай да бір ұқсастығымен сипаттала ма? Әрине, бұл мәселелер мұқият қарастыруды қажет етеді.

Кесте 2.1.2. көрсетілгендей, исламды ұстанатын қала тұрғындары арасында санақ қорытындысы бойынша 64,45%, православты дінін ұстанушылар – 20,45%, сенбейтіндер – 2,81% анықталды. Сауалнама қорытындысына келетін болсақ, 72%-ы өздерін исламға, 10%-ы православиеге, 4%-ы атеистерге (Рудный – 5,6%, Алматы – 4,7%, Жаңаөзен – 4,5%, Қостанай - 3%) жатқызса, 1%-ға жуығы басқа конфессияларға («протестанттық ағымдар», «баптистер», «Иегова куәгерлері», «Жаңа өмір») жатқызды. 12%-ы қандай дінді ұстанады деген сұраққа жауап беруден бас тартты, ал 1%-ы жауап беруде қиындықтарға тап болды.

Егер біз осы сұраққа жауаптардың нәтижелерін жас бойынша талдайтын болсақ, онда атеистердің ең жас топта (4,6%) көп екендігіне назар аудартады, ал 31-49 жас тобындағыдай сол топта өздерін исламға жатқыза-

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

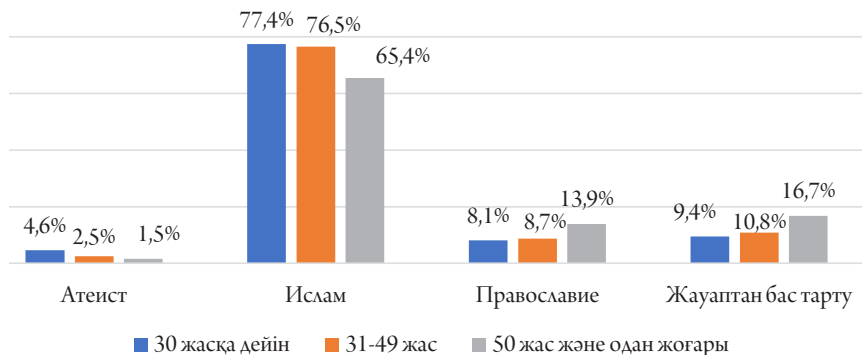
тындардың үлесі жоғары (77,4% және 76,5% 65,4% 50 жастан асқан топпен салыстырғанда).

Кесте 2.1.2. – ӨНІРЛЕР БӨЛІНІСІНДЕ ҚР ХАЛҚЫНЫҢ ДІНІ БОЙЫНША КЕЙБІР КӨРСЕТКІШТЕР (%; халық санагының қорытындысы бойынша жасалған)

Облыс	Ислам	Православие	Жауап беруден бас тартты	Сенбейтіндер
Ақмола	46,24	36,17	14,97	1,86
Ақтөбе	83,97	9,75	4,33	1,69
Алматы	69,07	9,90	19,41	1,31
Атырау	83,66	4,36	10,88	0,95
Батыс Қазақстан	78,44	15,77	3,92	1,65
Жамбыл	84,16	7,49	6,94	1,20
Қарағанды	51,99	32,48	11,05	3,76
Қостанай	36,95	43,81	13,92	4,84
Қызылорда	96,21	1,76	1,60	0,33
Маңғыстау	69,21	4,18	22,07	4,38
Павлодар	57,07	37,58	2,68	2,18
Солғүстік Қазақстан	38,72	54,18	4,05	1,86
Түркістан	92,38	1,56	5,76	0,24
Шығыс Қазақстан	63,11	33,23	1,19	2,10
Астана қаласы	78,48	6,49	7,92	2,31
Алматы қаласы	57,77	17,23	19,94	4,32
Шымкент қаласы	68,41	6,49	21,29	3,65
ҚР	69,31	17,04	11,01	2,25
Қала тұрғындарының арасында	64,45	20,45	11,84	2,81

Православтар арасында 50 жастан асқан адамдардың үлесі жоғары, сонымен қатар осы ең үлкен топта бұл сұраққа жауап беруге бас тартқандардың саны жоғары (16,7%).

Диаграмма 2.1.2. – СІЗ ӨЗІҢІЗДІ ҚАЙ ДІНГЕ ЖАТҚЫЗАСЫЗ? (жас бойынша)

Ислам Қазақстанда басым дін болып табылады, оны ұлттық санақ көрсеткендей, ел халқының шамамен 70%-ы, ал сауалнама қорытындысы бойынша қалалар тұрғындарының 70%-дан астамы ұстанатынын көрсетті. Сонымен қатар, Қазақстанда басқа да конфессиялар, ең алдымен православие көрсетілген. Неліктен респонденттер белгілі бір діннің ізбасарлары болып табылады? Көпшілігі сол дінде дүниеге келгендіктен аталған дінді ұстанады, респонденттер оны ата-баба, отбасы діні деп атайды (Диаграмма 2.1.3 қараңыз). Бұл жағдайда діндарлық діннің терең себептерін түсінбестен «инерция бойынша» көбірек тағайындалады деп айтуға болады.

Диаграмма 2.1.3. – СІЗ ОСЫ ДІННІҢ ІЗБАСАРЫСЫЗ, СЕБЕБІ... (%)

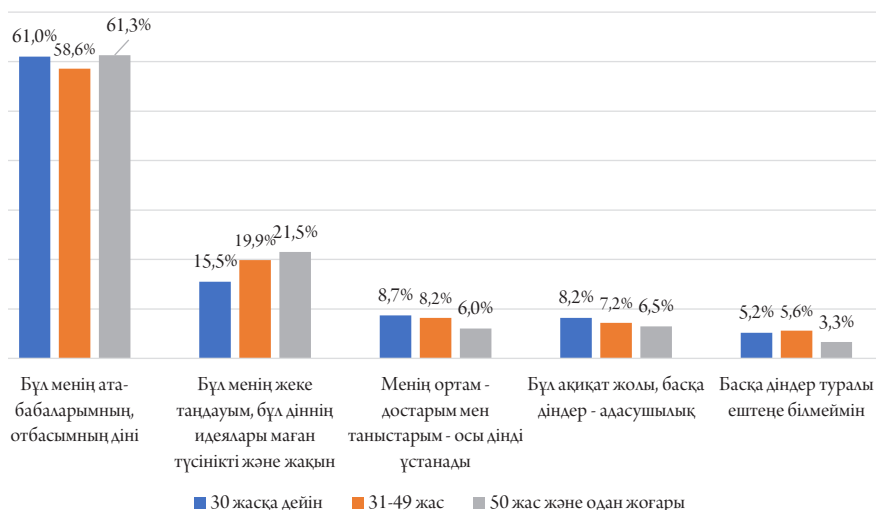
Сауалнамаға қатысқандардың бестен бір бөлігі деңгейінде (19,1%) олар-

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

дың діндарлығын түсіндіру ретінде бұл олардың жеке таңдауы деген тезис бар, өйткені олар осы діннің тұжырымдарын түсінеді және жақын. 7,7%-ы дінді олардың жақын ортасы – достары мен таныстары қызықтыратындықтан ұстанады.

Жас бойынша келесі тенденция назар аудартады: респонденттер неғұрлым жасы үлкен болса, соғұрлым олар дүниетанымдық жақындыққа негізделген жеке дін таңдауына байланысты нұсқаны таңдайды (50 жастан асқан респонденттердің жауаптарының 21,5% және 30 жасқа дейінгі 15,5%). Сонымен қатар, басқа жауап нұсқалары бойынша жас когорттары арасында айтарлықтай айырмашылықтар байқалмайды.

Диаграмма 2.1.4. – СІЗ ОСЫ ДІННІҢ ІЗБАСАРЫСЫЗ, СЕБЕБІ... (жасы бойынша)

Осы немесе басқа дінді таңдау себептері тұрғысынан респонденттердің бұл сұраққа тұтынушылық әлеует тұрғысынан жауаптары неғұрлым айқын болып табылады. Сонымен, тұтынушылық әлеуеті төмен сауалнамаға қатысушылар (тамақ үшін ақша жеткіліксіз және тек тамақ үшін жеткілікті) басқа топтардың өкілдеріне қарағанда дінді саналы түрде таңдау туралы жиі айтты (бұл менің жеке таңдауым, бұл діннің идеялары маған түсінікті және жақын) – сәйкесінше 27,4% және 30,6%. Сондай-ақ, ең аз қамтылған топтың өкілдері дінді таңдау мотиві ретінде өздерінің жақын ортасының пікірін атап өтті. Дінді таңдаудың «дәстүрлі» себебі (бұл менің ата-бабаларымның, от-

2 Тарау. Қала тұрғындарының қабылдауындағы діни сәйкестендіру және діндарлық

басымның діні) басқаларға қарағанда (60% - дан жоғары) респонденттердің табысы бойынша орташа (төменгі және жоғары) топтардың өкілдері атады. Бір қызығы, респонденттердің ең бай тобының әрбір жетіншісі (14,1% және бұл үлгі бойынша ең жоғары көрсеткіш) басқа діндермен салыстырғанда өз дінін (бұл ақиқат жолы, басқа діндер – қате түсінік) басым қабылдаудан туындайды.

Кесте 2.1.3. – СІЗ ОСЫ ДІННІҢ ІЗБАСАРЫСЫЗ, СЕБЕБІ... (тұтынушылық әлеует бойынша %)

Әрекеттер	Әрең күн көріп отырмыз. Ақша тамаққа да жетпейді	Ақша азық-түлікке жетеді, бірақ киім-кешек сатып алу қаржылық қиындық тудырады	Азық-түлік пен киімге ақша жеткілікті. Бірақ ұзақ мерзімді заттарды сатып алу біз үшін қиынға түседі	Біз ұзақ мерзімді заттарды оңай сатып ала аламыз	Біз кез келген нәрсені – пәтер, қала сыртындағы үй және т. б. сатып ала аламыз
Бұл менің ата-бабаларымның, отбасымның діні	35,8	48,4	63,3	67,5	57,0
Бұл менің жеке таңдауым, бұл діннің идеялары маған түсінікті және жақын	27,4	30,6	18,1	15,9	14,8
Менің ортам - достарым мен таныстарым - осы дінді ұстанады	16,0	7,0	6,9	6,2	9,2
Бұл ақиқат жолы, басқа діндер - адасушылық	7,5	6,4	6,2	6,9	14,1
Басқа діндер туралы ештеңе білмеймін	10,4	6,4	5,4	2,6	4,2

Зерттеу жүргізілген қалаларда респонденттердің неліктен белгілі бір діннің ізбасарлары екендігі туралы әртүрлі түсініктемелер анықталды (Кесте 2.1.4. қараңыз). Шымкентте басым көпшілігі (84,3%) дінді таңдауды консервативті түрде түсіндірді – бұл менің ата-бабаларымның, отбасымның діні.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Жаңаөзен респонденттерінің сұрағына жауаптар әр түрлі болып көрінеді: мұнда діннің артықшылығын өзінің жеке таңдауымен түсіндіргендердің (40,9%) және таңдалған дінді достары мен таныстары ұстанады деп хабарлағандардың (14%) ең көп саны бар. Өз кезегінде Ақтауда әрбір алтыншы адам өз қалауын басқа діндерге қатысты төзімсіз ұстаныммен негіздеді (таңдалған дін ақиқат, ал барлық басқа діндер – қате түсінік).

Кесте 2.1.4. – СІЗ ОСЫ ДІННІҢ ІЗБАСАРЫСЫЗ, СЕБЕБІ... (қалалар бойынша %)

Әрекеттер	Алматы	Ақтау	Жаңаөзен	Қостанай	Рудный	Шымкент
Бұл менің ата-бабаларымның, отбасымның діні	69,9	50,3	22,8	62,3	59,5	84,3
Бұл менің жеке таңдауым, бұл діннің идеялары маған түсінікті және жақын	17,3	13,4	40,9	28,1	26,8	3,8
Менің ортам - достарым мен таныстарым - осы дінді ұстанады	8,3	11,0	14,0	4,8	9,8	0,3
Бұл ақиқат жолы, басқа діндер - адасушылық	1,9	16,4	10,9	1,4	1,3	6,8
Басқа діндер туралы ештеңе білмеймін	2,3	8,2	10,4	1,4	-	4,4

Сауалнама жүргізілген қалалар бойынша бөлімдерге байланысты, респонденттер неге белгілі бір діннің ізбасарлары болып табылады деген сұраққа жауаптардың нәтижелерін қалалық ортада тұру уақыты тұрғысынан талдау маңызы бар (Кесте 2.1.5. қараңыз).

Айта кету керек, дінге ену факторы ретінде жақын орта соңғы 10 жыл ішінде қалаға көшіп келген адамдар үшін маңызды (11%). Дінді таңдаудың неғұрлым ресми немесе консервативті түсіндірмелерін (ата-баба діні) қала-

2 Тарау. Қала тұрғындарының қабылдауындағы діни сәйкестендіру және діндарлық

да 5 жылдан аз уақыт тұратын топ өкілдері де, қалалық бұрынғы тұрғылықты адамдар да жиі қолданған.

Кесте 2.1.5. – СІЗ ОСЫ ДІННІҢ ІЗБАСАРЫСЫЗ, СЕБЕБІ... (қалада тұру уақыты бойынша %)

Әрекеттер	5 жылға дейін	6–10 жыл	11–15 жыл	16–20 жыл	20 жылдан көп	туылғаннан бері
Бұл менің ата-бабаларымның, отбасымның діні	63,3	48,8	56,8	61,2	64,5	60,6
Бұл менің жеке таңдауым, бұл діннің идеялары маған түсінікті және жақын	20,4	24,0	25,4	20,0	16,8	17,7
Менің ортам - достарым мен таныстарым - осы дінді ұстанады	11,2	10,7	4,2	5,9	8,6	7,3
Бұл ақиқат жолы, басқа діндер - адасушылық	2,0	8,3	5,9	9,4	8,1	7,6
Басқа діндер туралы ештеңе білмеймін	2,0	7,4	5,9	3,5	1,0	5,8

Көріп отырғаныңыздай, кейбір қала тұрғындары үшін дінге ену мәселелеріндегі қоршаған ортаның, достар мен таныстардың рөлі маңызды. Осыған байланысты білім көздері, дін туралы ақпарат көзінің мәселесі де маңызды болып көрінеді. Діни тақырыпқа кіріспе қалай жүреді? Егер оған қызығушылық танытса, әрбір жеке тұлға үшін діни білімнің жетекшісі кім олып табылады?

Сауалнама нәтижелері бойынша екі негізгі дереккөз бар (Диаграмма 2.1.5. қараңыз) – бұл достар мен таныстар (46,1%), ата-аналар мен жақын туыстар (34.9%), яғни олар, мысалы, діни қызметкерлер, рухани жетекшілер емес, адам үшін мағыналы анықтамалық топтар ретінде әрекет етеді. Сауалнамаға қатысқандардың бестен бір бөлігі деңгейінде интернет-ресурстар (сайттар, форумдар, әлеуметтік желілер) ақпарат көзі болып табылады.

Диаграмма 2.1.5. – СІЗ НЕГІЗІНЕН ДІН ТУРАЛЫ БІЛІМДІ (АҚПАРАТТЫ) ҚАЙ КӨЗДЕРДЕН АЛАСЫЗ? (жауаптың 2 нұсқасынан артық емес)

Алынған деректерді жас топтары бойынша қарастырған кезде, дін туралы білімнің ең жақсы 3 дерек көзі барлық үш жас когортасында сәйкес келетінін байқаймыз (Кесте 2.1.6. қараңыз). Көрсеткіштердің пайыздық толтырылуында айырмашылық бар, мысалы, 50 жастан асқан топта интернет көздері басқа жастағыларға қарағанда аз сұранысқа ие, бірақ рейтингтің жоғарғы жағындағы тәртіп бірдей. Сонымен қатар, егер екінші ретті дін туралы ақпарат көздеріне назар аударатын болсақ, онда 30 жасқа дейінгі топта үлкен жас топтарының өкілдерімен (6,2% және 15,4%) салыстырғанда теледидар ең аз дәрежеде сұранысқа ие екенін байқауға болады. Сонымен қатар, ең үлкендер үшін салыстырмалы түрде маңызды білім көзі – мешіттердегі имамдар, шіркеулердегі діни қызметкерлер және т. б. болып табылады.

Төмендегі кестеде ең жоғары көрсеткіштерге ие болған дереккөздерді бөліп көрсете отырып, қалалар бойынша дін туралы білім көздері бойынша нәтижелердің таралуы келтірілген. Әрине, Жаңаөзендегі сауалнамаға қатысқандардың 70,3%-ы дін туралы білімді әртүрлі интернет-ресурстардан алады – қалалардың ешқайсысында да осындай ұқсас нәтижелер жоқ. Ақтауда (22,9%) және Рудныйда (16,2%) интернет көрсеткіштері салыстырмалы түрде жоғары. Бұл ретте Алматыда, Ақтауда, Қостанайда және Рудныйда респонденттер көбінесе достарынан, таныстарынан, ал Шымкентте – ата-аналарынан және жақын туыстарынан діни білім алады.

Кесте 2.1.6. – СІЗ НЕГІЗІНЕН ДІН ТУРАЛЫ БІЛІМДІ (АҚПАРАТТЫ) ҚАЙ КӨЗДЕРДЕН АЛАСЫЗ? (% жалпы көрсеткіш бойынша сұрыпталған)

Дереккөздер	30 жасқа дейін	31–49 жас	50 +	жалпы
Достар, таныстар	45,4	46,9	45,4	46,1
Ата-ана, жақын туыстар	38,7	34,4	31,9	34,9
Интернет-ресурстар (сайттар, форумдар, әлеуметтік желілер)	21,2	24,7	19,4	22,3
Теледидар	6,2	15,4	15,4	12,9
Рухани ұстаз, тәлімгер	11,8	11,2	12,8	11,8
Дін басылары (мешіттердегі имамдар және т. б.)	10,1	11,0	14,1	11,7
Діни әдебиет (кітаптар, брошюралар)	6,0	7,1	8,1	7,1
Дін туралы ақпаратқа қызығушылық танытпаймын	7,8	5,0	2,2	5,0

Егер осы параграфқа біраз қорытынды жасасақ, онда сауалнамаға қатысқан қала тұрғындарының көпшілігі өз қалаларында сенушілер санының артқанын байқағанын атап өткен жөн: бұл туралы Алматы, Ақтау, Шымкент, Жаңаөзен және Рудный тұрғындары айтты. Ерекшелік ретінде Қостанайлық сауалнамаға қатысушылар айтуға болады, олар көбінесе діни адамдар азайды немесе бағалау қиынға соқты деп санайды.

Сауалнама қорытындысы бойынша респонденттердің 70%-дан астамы исламды, 10%-ы православты дінін ұстанады, 1%-ы өздерін басқа конфессияларға жатқызады. Бұл ретте жастар арасында мұсылмандардың (77%) және атеистердің (5%) ең көп саны анықталды.

Сауалнамаға қатысқандардың көпшілігі (60%) дінді ұстанады, өйткені олар оны ата-бабаларының, отбасының діні деп санайды. Жауаптарды талдау жас топтары бойынша дінді таңдау себептерінде айтарлықтай айырмашылықтарды көрсетпеді, бірақ сонымен бірге тұтынушылық әлеуеті бойынша топтар бойынша жауаптардың ерекшелігі анықталды. Сонымен, тұтынушылық әлеуеті төмен сауалнамаға қатысушылар басқа топтардың өкілдеріне қарағанда дінді саналы түрде таңдау туралы жиі айтты (бұл менің жеке таңдауым, бұл діннің идеялары маған түсінікті және жақын).

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Кесте 2.1.7. – СІЗ НЕГІЗІНЕН ДІН ТУРАЛЫ БІЛІМДІ (АҚПАРАТТЫ) ҚАЙ КӨЗДЕРДЕН АЛАСЫЗ? (% қалалар бойынша)

	Алматы	Ақтау	Жаңаөзен	Қостанай	Рудный	Шымкент
Достар, таныстар	43,3	51,2	42,6	50,8	33,3	49,7
Рухани ұстаз, тәлімгер	15,7	17,9	12,9	5,9	16,2	4,0
Интернет-ресурстар (сайттар, форумдар, әлеумет. желілер)	14,7	22,9	70,3	10,9	19,2	10,3
Діни әдебиет (кітаптар, брошюралар)	6,7	11,6	3,5	2,3	6,6	10,7
Ата-ана, жақын туыстар	34,3	32,2	16,3	28,1	33,3	58,3
Теледидар	5,3	20,9	37,6	7,9	6,1	5,3
Дін басылары (мешіттердегі имамдар және т. б.)	6,3	5,3	3,0	2,6	8,6	40,3
Дін туралы ақпаратқа қызығушылық танытпаймын	10,0	1,0	1,5	6,3	1,0	7,7
Жауап беруге қиналамын	12,3	2,3	3,0	12,2	9,1	1,7

Ең аз қамтылған топтың өкілдері (ақша тіпті тамақтануға да жетпейді) дінді таңдаудың себебі ретінде жақын ортасының пікірін жиі атап өтті. Таңдалған дін «бұл менің ата-бабаларымның, отбасыларымның сенімі» деген дәлелді респонденттердің табысы орташа топтарының өкілдері басқаларға қарағанда жиі атады.

Достар, таныстар (46%) және ата-аналар, жақын туыстар (35%) респонденттің жасына қарамастан дін туралы ақпараттың, білімнің негізгі дереккөзі болып табылады. Сонымен қатар, айырмашылықтар да бар: ересек ұрпақ арасында дін туралы білім көзі ретінде интернет-ресурстар аз сұра-

нысқа ие, ал жастар сирек теледидар көреді. Жаңаөзенде дін туралы алынған ақпараттың 70%-ы интернет көздерден алынатынына ерекше назар аударылады – мұндай көрсеткіштер зерттелген басқа бірде-бір қалада тіркелмеген.

2.2. Қала тұрғындарының ұғымындағы діндарлық

Кіріспеде атап көрсетілгеніндей, зерттеу әдістерінің бірі сауалнама өткен қалалардағы³⁰ екі мақсатты топ өкілдерімен жүргізілген фокус-топтық пікірталастар болды: жастар (18–30 жас) мен ересек адамдар (50 жастан асқан). Кеңестік атеистік жүйе тұсында туып-өсіп, әлеуметтенген адамдар мен көзқарасы тәуелсіз Қазақстанда қалыптасқан жас азаматтардың дін мен атеизмге қатысты өзара байланысы қандай және оны қалай түсінеді деген сауал біздің қызығушылығымызды оятты.

Сонымен зерттеуге 6 фокус-топтың (3 ересек респондент және 3 жастар тобы) материалдары алынды және олардың негізінде сандық-сапалық контент-талдау жүргізілді, біз оны осы тарауда ұсынып отырмыз. Келесі санаттар бойынша талдау жүргізілді: дін, ислам, христиандық және атеизм(дер).

Ересек респонденттер дін мен атеизм туралы не ойлайды? Microsoft Word статистикасына сәйкес, 50 жастан асқан респонденттері бар 3 фокус-топты өңдеуге арналған файл: 32 818 сөз, 161 581 таңба мен 1 661 абзацтан тұрды. Мақсат респонденттердің пікірлерін талдау болғандықтан, модератордың сұрақтары/көшірмелері файлдан алынып тасталды, фокус-топқа қатысушылардың пікірлерінің «таза» мәтіні бұл жолы 24 996 сөзден, 121 699 таңба мен 1 120 абзацтан тұрады.

Төменде респонденттердің діндарлық пен атеизм тақырыптарындағы өздерінің түсінігін қандай қосалқы (сөз-категориялар тұрғысынан анықталған) категориялар арқылы қалай сипаттайтыны қарастырылған. Сипаттау үшін ең көп аталған қосалқы категориялар алынды.

Мәтінде *дін* категориясы 137 рет айтылады (Кесте 2.2.1 қараңыз). ФТ-да олар діннің өзі туралы жалпы оң пікір танытады, бірақ респонденттер «дінді ұстанатын» адамдарға сақтықпен және түсінбеушілікпен қарады. 50+ фокус-топ қатысушылары қоғамда діннің көбірек белең алғанын, бұл бәріне ұнамайтынын атап көрсеткен, «Өздерін мұсылманмын деп санайтындар көбейіп кетті, қазақ халқына тән емес киім кие бастады, ал, бұл дегеніңіз - орану. 1988 жылдан бері осында өмір сүріп келемін, бұл менің шамыма тиіп жүр деп те айта аламын». «Мен» және «басқа» принципі бойынша сенетін діндар-

---

³⁰ФТ Жаңаөзен қаласын қоспағанда, бес қалада өтті, онда қатысушыларды таңдауда қиындықтар болды. Нәтижесінде Ақтау қаласында екі фокус-топтық пікірталас өткізілді

лар мен сенбейтін діндарлар арасында жікке бөлінушілік пайда болды, бұл адамдарды тура жолдан тайдырып отыр, «Менің отбасым дінге бет бұрған достарымен араласпайтын болды. Бұл жаман емес, сен жай ғана отырсың – ер адамға саусағының ұшын да тигізуге болмайды. Ер адам жұмаққа барады, сені өзімен бірге алып бару немесе бармау туралы ойланады. Егер сенің жасыңда ораза ұстамасаң, сен қалайша ұстамайсың?! Олар өздерінің ол жақта таңдаулы жан екендерін үнемі еске салып отырады. Бір адам дінге өз еркімен келсе, мүмкін мен әлі дайын емес, ақылым толыспаған шығар, мен де сен секілді пендемін. Бірақ ақылға қонымсыз қаншама ырым-тыйымдар бар». Кейбір қатысушылар дінді белгілі бір күштер қоғамдық пікірді басқару үшін пайдаланады, «дін – адамның санасы және ол қоғамдық сананың бір түрі, ал қоғамдағы кейбір күштер бұл сананы өз бетінше пайдаланып, бағыттауға тырысады» деген пікір білдіреді.

Мәтін талдауы көрсеткеніндей, «Құдай» сөзі дін категориясы бойынша 95 рет кездескен сөз саналады. Бұл сөзді фокус-топқа қатысушылар өздерінің діни сенімдерін түсіндіргенде жиі қолданған. Мысалы, респонденттер Құдай жүректе болуы керек, ал егер адам оған сенетін болса, онда діни рәсімдерді жүйелі түрде орындаудың қажеті жоқ деген тезисті үнемі қайталады, «Мен бұл туралы былай ойлаймын: Құдай сенің жүрегіңде, оның заңдары бар, егер сен оған сенсең, онда сен оның заңдарымен өмір сүруің керек: ұрлық жасамау, кісі өлтірмеу, айып тақпау, зина жасамау. Ал, шіркеуге баратындар шіркеуге барамыз, біз шын мәнінде Құдайға сенеміз деп есептейді. Мен бұған басқааша қараймын. Менің шіркеуге барғым келді делік, мен жақында барып қайттым». «Жүрегіңде Құдайы» бар адамды көбінесе мейірімді және шыдамды деп санайды, дегенмен кейбір ФТ қатысушылары Құдайға сенетін адамдар өзіншіл келеді деп санайды, «Әр адам өз пайдасын ойлайды, негізінен барлығы Құдайға сенеді, өйткені оған жалбарынып, дұға тілейді, барлығына бірдеңе қажет: денсаулық, ақша, амандық, тіпті өзі үшін болмаса да, балалары үшін дұға тілейді, бірақ олар өз пайдасын ойлап, мақсатта бірдеңе сұрап та жатады».

Бір қызығы респонденттер дінмен қатар «тиіс» сөзін 92 рет қолданған. Бұл сөз көбінесе діндар адамның міндеттерін сипаттау үшін қолданылған: «Адам - элеуметтік тіршілік иесі, ол бір нәрсеге сенуі керек». Сондай-ақ ол мемлекет сөзімен бірге бірнеше рет қолданылған: «Мемлекет міндетті түрде діни жағдайды бақылауы тиіс, оны бей-жай қалдыруға болмайды. Мемлекетте мемлекеттің қауіпсіздігіне жауап беретін арнайы органдар бар, сондықтан олар мұны бақылап, бақылауда ұстауы тиіс. Экстремизмнің алдын алу үшін жіті бақылау жүргізіп отыру қажет».

«Сенім» сөзі (32 рет) негізінен Қазақстанның діни алуан түрлілігін сипаттау мен толеранттылыққа шақыру мақсатында айтылған: «Кез келген сенімге қатысты гибадатханалар мен мешіттер, ал бар болған жағдайда будда

мешіттері де салынуы мүмкін». Сенім діннен маңыздырақ ұғым болып саналады, «Сенім мен дін - екі түрлі нәрсе. Сенім - бұл сенім, ал дін - қасиет, ерекше белгі, ол шіркеу, ғибадатхана және т.б. Сіз шіркеуге бармасаңыз да, шіркеуге баратын адамға қарағанда дінді тереңірек білуіңіз мүмкін».

«Жан» сөзі дін аясында 27 рет кездеседі. Көбінесе осы сөздің көмегімен дінге сенбейтін мұсылмандар мен христиандар өздерінің діни идеяларын сипаттап, «Бұрын адамдар мешітке көп бармайтын, адамдар өз жан дүниесіне, исламға, христиан дініне көбірек сенетін, бірақ ол аса маңызды емес. Бір Құдай болған, олар оны Мұхаммед немесе Иса деп білетін, менің бұған көзқарасым осындай; «Діннің сэнге айналып бара жатқаны үрей ұялатады, дін адамның жүрегінде болуы тиіс».

Кесте 2.2.1. – «Дін» санатының аталуы және субкатегориялар

Сөз	Қайталану саны
Дін	137 рет
Құдай	95 рет
Керек	92 рет
Мемлекет	56 рет
Сенім	32 рет
Жан	27 рет
Мейрам	21 рет
Сана	15 рет
Қабылдау/ қабылдады	13 рет
Ағым	13 рет
Жанұя	11 рет
Тыйым	10 рет
Дұға	10 рет
Әулие	8 рет
Жол	7 рет
Мәселе	5 рет
Жақсылық	5 рет
Жұмақ	4 рет
Әдет-ғұрып	3 рет

Ересектерге арналған фокус-топтарда ислам категориясы 119 рет қолданылған (Кесте 2.2.2. қараңыз). Фокус-топ қатысушыларының исламды дәстүрлі және дәстүрлі емес деп бөлгеніне назар аударған жөн. Көбінесе дәстүрлі ислам исламға дейінгі тамыры бар қазақтың салт-дәстүрлерімен (Наурыз, адыраспан, шелпек мейрамы) бірге ханафи мәзһабындағы исламды білдіреді. Фокус-топ қатысушылары басқа ислам ағымдарын дәстүрлі емес ислам деп атайды: «Бізде екі дәстүрлі дін бар – ислам және православие, оларға

қолдау білдіру керек». Өздерін мұсылманбыз деп санайтын респонденттердің ата-анасынан үйренген әдет-ғұрыптарына сүйенетінін және әдетте, бұл тұрғыда кейін дамымағанын атап өткен жөн, «*Бұрын Ораза ұстамайтын, Құрбан айтты тойламаймын. Шелпек пісіріп, рұқсат етілмесе де, ең бастысы қой соятын*». Жалпы, ислам дінін оқып жатырмыз деген жандардың арасында да діни сауатының төмен екенін байқауға болады. Сонымен қатысушылардың бірі үйінде Алланың суреті бар екенін, баршамызға белгілі, ислам бойынша адамдардың, әсіресе Құдайдың суретін ілуге болмайды, «*Үйде Құран жоқ, бірақ балаларым Алланың портретін сыйға тартқан*».

Ислам контекстінде біз «*жабық киінген*», «*оранған*», «*тұмшаланған*» деген сөздерді жиі кездестіреміз. Респонденттер никаб немесе хиджаб киген қыздар мен әйелдерді осылай атады. ФГ-да оларды құптамайды, тіпті шыдау мүмкін емес десе де болады. Тағы бір ескеретін тұсы: никаб киген қыздарға аяушылық танытады, өйткені олар күйеуінің талап етуімен осылай киінеді деп ойлайды, «*Біздің әсіресе қазақ қыздарының осылай тұмшаланып оранып алатыны менің шамыма тиеді. Кеше гана осындай киініп алған бір қызды көрдім, өте әдемі қыз! Бұлай киінуге кім мәжбүрледі деп ойладым? Бұл сенің өз қалауың ба? Бұл жолға өз қалауыңмен келдің бе? Балкім жолдасы мәжбүрлеген шығар!? Ол «иә» деп жауап берді*».

Сауалнамаға қатысқандар, әсіресе әйелдер хиджаб киюге үзілді-кесілді қарсы болып, қазақ тарихынан, сондай-ақ классикалық кинодан мысалдар келтіріп, «*Қазақта қыз бала бар, бұл отбасында киелі, дауыс көтере алмайсың, дөрекілік таныта алмайсың, ол отбасында қонақ болып саналды. Оған тек құрмет пен махаббат көрсету керек. Ол еркін және ерке. «Қыз Жібек» фильмін алайық, ол сондай еді. Кенет бізге уағыз таратып, тіпті біздің мектептегі қыздарымызға дейін бүркеніп жүруі тиіс дей бастады, бар болғаны осы. Балалар бала болуы керек, оны біреу уағыздап жүр. Білмеймін, мүмкін бұл орамал, әйелдіктің белгісі де шығар, орамал жақсы...»;*

«*Хиджаб қазақ киіміне мүлдем жатпайды, оған еш қатысы жоқ. Бізде әйелдер мен ерлерге арналған бас киімдердің бірнеше түрі бар. Біздің бүркеніп, тұмашаланбай, еркін болғымыз келеді*».

Кейбір респонденттер хиджаб киген әйелдерге деген жеккөрініш сезімін де жасырмады, «*Кейде емханаға жазылу үшін келесің, ал дәрігер хиджаб киіп алған, бұл көзге оғаш көрінеді. Жарайды, бұл оғаш көрінсе де, сіз дәрігерге келдіңіз, өйткені дәрігердің кабинетінде этикет бар, ол хиджаб киіп отыр*». Сондай-ақ киімнің бұл түріне қатысты «*Жалпы, бұл Қазақстандағы әйелдерге, мына хиджабқа, жамылғыға деген көзқарас қағидаттарына қайшы келеді*» деген қорлау сөздер айтылды. Респонденттердің пікірінше, никаб пен хиджаб қазақ қоғамын арабтандыру әрекеті, «*Мен қазақ арасында сәнге айналған арабша нәрсенің өзін жауып алып, қыдырып жүргенін қабылдамаймын, бұл мені*

ренжімеді. Мен оны ашықта та айтып жүрмін»; «Енді ислам дінінде қазақты оқытатын сондай діндарлар бар: сен бұлай істегенің дұрыс емес, исламда ондай нәрсе жоқ. Ал қазақтың әдет-ғұрыптары бар, олар өмір бойы жалғасып, сол әдет-ғұрыптың арқасында қазақ ел болып сақталып қалды. Олар хиджаб киген жоқ, паранжа киген жоқ. Ал қазіргі ортодоксальдық ислам осындай».

Жүргізілген фокус-топтардың барлық қатысушылары, оның ішінде басқа ұлт өкілдері араб мәдениетінің шектен тыс ықпалынан қорқып, қазақ болмысын қорғау қажет деп санайды: «Бұл арабтандыру баяу жүріп жатыр. Мысалы, қазір ифтар деп жүр, ал ол өмір бойы ауызашар болған, ал мұнда ифтар дейді»; «Бұл Арабстан емес, Қазақстан».

Мәтінде «намаз» сөзі 34 рет кездескен. Фокус-топқа қатысушылар бұл сөзді жағымды және жағымсыз контекстте қолданған. Оң мәнмәтінде намаз оқитын респонденттер намаз туралы былай деді: «Мен жай ғана мұсылманмын - мен намаз оқимын және мешітке барамын, мен ондай емеспін, мен өз ережелерімді ұстанамын. Мен Жаңа жылды тойлаймын, қалай тойлаймын - біз тек отбасымызбен, ата-анамызбен жиналамыз, сыйлықтар береміз, сағат 12-ге дейін отырамыз».

Бір қызығы, діндарлық көріністері жалпы сынға ұшырағанымен, намаз оқитын адамдарға әлі де құрметпен қарайды және Құдайға жақынырақ деп есептейді, «Иманмен өмір сүру оңай деп есептеймін: мұсылманның 5 уақыт намазы бар. Мен «Бұл қиын! Уау, күніне 5 рет күн шықпай тұрып тұр» деп ойлайтынмын, адам шын иман келтірген кезде Алламен 5 рет араласу керек сонда, дайындық та бар, күніне 5 рет Алламен сөйлесуге дайындалып, үнемі осы рухта, үнемі осы толқында және бұл сізге оңай болуы керек». Сонымен қатар діндарларды сынап, екіжүзділігін сөгетін респонденттер намаз туралы да: «Әркім өзі таңдауы керек, бұл бірінші тұсы, екіншісі православие ме, мұсылмансың ба, бірақ адам болып қалу - бәрінен де маңызды нәрсе. Ал ол жерде намазды кем дегенде 100 рет оқуға болады, бірақ егер сіз жақын адамдарыңызға опасыздық жасасаңыз, жақындарыңызды тастап кетсеңіз, құмар ойын ойнасаңыз, онда бұл түкке тұрғысыз деп ойлаймын».

«Мода» сөзінің «ислам» санатындағы сөздермен бірге жиі қолданылуы да кездейсоқ емес. Респонденттердің пікірінше, қоғамда мұсылман болу сәнге айналған, «Мұсылман болу - сән. Егер мен кәсіпкер болсам, онда мен мұсылман болуым керек, бұл құрметке бөлейді және мұның бәрі сәнге айналды, бұл жүрекке қорқыныш ұялатады. Ал оны киімдері мен мешітке жиі баруы арқылы танытып отыр».

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Кесте 2.2.2. – «Ислам» санатының аталуы және субкатегориялар

Сөз	Қайталану саны
Ислам	119 рет
Мешіт	66 рет
Ораза	44 рет
Жабық / оранған	35 рет
Намаз	34 рет
Мода	29 рет
Жастар	27 рет
Құран	25 рет
Қазақтар	23 рет
Аллаһ	21 рет
Араб	18 рет
Хиджаб	17 рет
Имам	15 рет
Қурбан Айт	9 рет
Жұма	9 рет
Сақал	8 рет
Молда/молла	8 рет
Орамал	7 рет
Ваххабист	5 рет
Ауызшар	5 рет
Қысқа шалбар	5 рет
Салафизм	3 рет
Аят	3 рет
Шелпек	3 рет
Баға	3 рет
Жиһад	2 рет
Ифтар	2 рет
Хадис	2 рет

Фокус-топтық талқылауларда христиандық категориясы 42 рет айтылады (Кесте 2.2.3. қараңыз). Христиандық туралы айтатын болсақ, респонденттердің көбіне православие діні тұспалдағанын атап өткен жөн. Бұл категориядағы ең көп қолданылған сөз «шіркеу» сөзі болды - 50 рет. Респонденттер шіркеуді ата-әжесі апаратын орын ретінде жиі айтқан: «Менің есімде менің әжем де, атам да христиан болған. Олар «үнемі міне, мереке, таңертең жұмысқа бардым, келдім, киім ауыстырдым, жұмысқа кірістім» деп айтып отыратын. Сондай-ақ, кейбір ФТ қатысушыларын адамдардың шіркеуге көбінесе діни себептермен емес, өздеріне лайықты имидж жасау үшін баратыны қынжылтады: «Мен барлығы демеймін, бірақ басым көпшілі сондай. Иә, тіпті жай ғана қандай да бір сеніммен мақтана отырып, әңгіме-дүкен құру бұл өте жиі кездесе бастады, «мұнда мен шіркеуге бардым, сондықтан біз сол жерде

кезекте түрегеп тұрдық, өйткені ұзын-сонар кезек болды”, т.б.”

Мәтінде «жұмыртқа» сөзі әдеттегі Пасха рәсімін сипаттау үшін 9 рет қолданылған. Христиан дінін ұстанатын респонденттер жұмыртқаны бояу олардың діни тұрғыдан жасайтын жалғыз рәсімі екенін жиі айтқан: «Мен іс жүзінде ешқандай діни дәстүрді ұстанбаймын. Әрине, Пасха үшін жұмыртқаны бояуға болады, бірақ одан басқа ештеңе жасаудың қажеті жоқ». Бір қызығы, Пасха мерекесінде жұмыртқа бояу христиандарда ғана емес, кейбір қазақ отбасыларында да бар, «Менің әлі мектепке бармаған немерем маған бояп бер деп жұмыртқа мен жұмыртқаның суреті бар қағазды алып келеді».

«Пасха» сөзі мәтінде «Рождество» сөзінен 9 рет артық, 4,5 есе жиі кездеседі. Бір қызығы, христиан дінін ұстанатын респонденттер Пасха мерекесінде мұсылман достарының да құттықтайтыны туралы да айтады, «Біздің қазақ достарымыз бар, біз қазақ мерекелерін тойлаймыз, олар біздің мерекелерімізді тойлайды, біз бір-бірімізге қонаққа барамыз және менің қазақ достарым менен Пасха және түсті жұмыртқалар дәметеді».

Фокус-топтарда православиеден басқа «баптистер» сөзі бірнеше рет қолданылған (8 рет). Олар туралы бір-бірін қолдайтын, бір-біріне қолдау көрсететін біртұтас қауым деген де пікір бар. «Менің құрбымның ата-анасы баптист болған, бірақ ол мүлдем ондай емес еді, бірақ ол басына қиындық түсіп, операция жасалған кезде ол соларға кетіп қалды. Баптистердің мұнда өз ортасы бар, ол операцияның нәтижесі үшін дұға етуді өтінді, бәрі жақсы болды». Респонденттер кейбір көргендерін және естеліктерін бөлісті, соның арқасында оларға деген сақтық көзқарасының себептері белгілі болды: Кеңес дәуірінде баптистерді кемсітіп, олар туралы балаларды ұрлайтын адамдар деген пікір болды: «Мектепте бір қыз болатын, олар оны баптист дейтін. Онымен ешкім сөйлеспейтін. Ол тып-тыныш, өзімен-өзі жүретін, олар қаланың шетінде бір жерде жиналатын. Яғни, оларға сондай жаман көзқарас танытатын. Олар баптистер туралы, олардың балаларды ұрлайтыны мен тағы басқа нәрселер туралы айтатын. Сондай-ақ ол жүзіне күлкі ұялаған қарапайым ғана қыз болатын».

Кесте 2.2.3. – «Христиандық» санатының аталуы және субкатегориялар

Сөз	Қайталану саны
Христиандық	42 рет
Шіркеу	50 рет
Жұмыртқа (Пасхалық)	9 рет
Пасха	8 рет
Баптисттер	8 рет
Шоқындыру	8 рет

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Икона	7 рет
Крест	6 рет
Библия	6 рет
Майшам (православиелік)	6 рет
Иегова куәгерлері	6 рет
Құдай	4 рет
Қызмет (православиелік)	4 рет
Әке	3 рет
Қасиетті су	3 рет
Евангелисттер	3 рет
Шоқыну	2 рет
Рождество	2 рет
Поп	2 рет
Иса пайғамбар	2 рет

Атеизм (атеистер) категориясы фокус-топтық талқылауларда 149 рет қолданылған (Кесте 2.2.4. қараңыз). Алайда, жиі қолданылғанына қарамастан, ФТ қатысушыларының осы категориядағы қауымының саны көп емес. Атеистердің ерекшеліктеріне қатысты респонденттердің пікірлері екіге бөлінеді. Көбінесе атеистер өмірден адасып кеткен адамдар ретінде айтылады, кейбір респонденттер оларға «Мен оларды аяймын, өйткені мен жүрегінде Құдайы бар адам неғұрлым мейірімді, төзімді, берері мол деп санаймын. Алатын және берері бар адамдар болады, атеист адамдар, олар алатын адамдар, атеистер бергенінен емес алғанынан ләззат алады, ал өмірдің рақаты – бере білуде» деп аяушылық та білдіреді. Кейбіреулер атеистерді «негізі жоқ адамдар», «Аллаға сенбейтін, өзіне сенбейтін адам ешқашан жолы болмайды» деп те атап жатады. Атеистер туралы «Атеистер өте қатыгез, адамдарды аямайды», «Бәріне, бізді қоршаған ортаға» аяушылық білдірмейтін салқынқанды адамдар деген пікірлер де ұшырасады.

Бұл ретте «Атеистер діндарларға қарағанда төзімдірек. Діндарлар жеңеді, олар сендіре бастайды, бұл сізге қажет емес, бірақ атеистер - жоқ, толығымен тыныштықпен, егер қаласаңыз, өз денсаулығыңызға сеніңіз, мені жалғыз қалдырыңыз. Ол сенің аузыңды жаппайды немесе сені бір жерге бағыттамайды, сен дәл осындайсың, ал мен сондаймын, сенсең де, сенбесең де, шырақ жақ. Атеистер діндарларға қарағанда агрессивті емес. Діндарлар бұл қалай деуі де мүмкін?! Құдайсыз қалай? Олар таңып жатқан сияқты. Бірақ атеистер таңып қоймайды, олар өз өмірлерін сүреді» деп қайшы пікір білдірген басқа респонденттер де болды.

Атеизм контекстінде ең жиі қолданылған сөз «сенбейді» - 56 рет. Негізінде бұл сөз оң мағынада қолданылып, атеистерді ақтау үшін «Ол - атеист

шығар, бірақ жүрегі таза адам, ол Құдайға сенбейді, бірақ ол - өте жақсы адам, ешкімді кемсітпеді, ешкімді ренжітпеді». Сондай-ақ атеистер туралы олар сенбейтін, бірақ берік сенімі бар адамдар «Әлі де сенімді емес атеист адамдар бар, сіз оларды өзгерте алмайсыз» деген пікірлер жиі айтылған.

Мәтінде «*Кеңес Одағы*» (21 рет), «*партия*» (12 рет) және «*коммунизм*» (8 рет) кеңес тақырыбындағы бірқатар сөздер қолданылған. Қоғамдық пікір атеизм мен өткен кеңестік дәуірдің байланысын ашты деп сеніммен айта аламыз. Сонымен қатар кейбір ФГ қатысушыларының атеизмнің мәнін нашар түсінетіні, оның ішінде бұрынғы коммунистік партия мүшелерінің арасында да қызық. Мәселен, кеңес кезінде идеологиялық блокта жұмыс істеген қатысушылардың бірі модератордың бір сұрағына былай деп жауап берді: «*Мен өзім атеисттің, мешітке бармаймын. Мен мұсылманмын, күш бар екенін білемін және оны мойындап, біреуге осылай айту үшін – мен әдетте бұл туралы айта бермеуге тырысамын. Бірақ мен адал өмір сүремін, мұсылманмын, Алла Тағала бар екеніне сенемін, сондықтан біз өмір сүреміз, балаларымыз, отбасымыз, олар да күш бар екенін біледі, сондықтан біз бағынуымыз керек, сондықтан адал, тиімді, белсенді болуымыз керек. Мен немерелерімді, балаларымды, шөберелерімді осыған үйретемін. Мен атеист болып қала беремін және Құдайға сенемін. Алланың бар екенін тану керек».*

Фокус-топқа қатысушылар КСРО кезіндегі өз отбасындағы діни өмір туралы «*Менің әжем приход мектебін бітірген, бірдеңе білетін, бірдеңе жасай алатын, содан кейін революциядан кейін ауылдағы шіркеу жойылды, өмір сүруін тоқтатты, сондықтан ол дұғаларды оқып, бізге жеткізуге тырысатын. Бірақ ол бізге көп айта бермейтін, ол қайтыс болғанда, мен 9 жаста едім, сондықтан кейбір сәттері ғана есімде ғана»* деп әңгімелерін бөлісті; «*Адам өлгенде бүкіл ауданға немесе 2 ауданға бір ғана молда болатын, осы молданы күтетін. Әкемнің партия мүшесі болғаны есімде, адамдар табытқа көмілген. Мұсылмандар тіпті осылай жерленген. Әлі есімде, партия мүшесі болса, тасқа қызыл жұлдыз қоятын».* Респонденттер коммунистік үгіт-насихаттың олардың дүниетанымына қатты әсер еткенін, олардың қазіргі шындыққа бейімделуі әлі де қиын екенін жиі айтатын: «*Кеңес Одағы кезінде барлығы коммунистік партияға сенетін, бірақ қазір болып жатқан жағдайды бөліп қарауға тура келеді. Өзіміз Мәскеуден, Ресейден, бірақ бұл пионерлік рух бізде кең тамыр жайған, осылай болуы мүмкін, бірақ біз бұдан шеттетілуіміз керек. Бұл өте қиын, бұл дегеніңіз – сананы улау».*

ФТ материалдарында атеизмге байланысты «*тәрбие*» (12 рет) және «*ата-ана*» (10 рет) сөздерінің жиі қолданылғанын кездестіруге болады. Көптеген респонденттердің дінге деген көзқарасының қалыптасуына ата-аналардың ықпалы бар екеніне сенімді және олар үшін дінге баулу үрдісі тәр-

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

бие терминологиясы арқылы сынғандығы қызық, «Міне сол кезде балаларына тәрбие бермегені үшін ата-аналарын ұрсатын да шығар. Бізде дінді терең ұғыну деген көзқарас жоқ, керісінше ол отбасында әдет-ғұрып, салт-дәстүр ретінде қалыптасады. Тіпті, қарым-қатынасқа баулымағаны үшін ата-анасын да кінәлап жатады».

Кесте 2.2.4. – «Атеизм» санатының аталуы және субкатегориялар

Сөз	Қайталану саны
Атеизм	149 рет
Сенбеймін	56 рет
Кеңес Одағы	21 рет
Партия	12 рет
Тәрбие	12 рет
Қарсы	11 рет
Ата-ана	10 рет
Сенбеушілік	10 рет
Коммунизм	8 рет
Ғылым	6 рет
Теріс	4 рет
Агностик	3 рет
Пропаганда	3 рет
Құдайсыз	2 рет
Ұят	2 рет
Сенімсіздік	2 рет

Жастардың дін мен атеизмге деген көзқарасы қандай? Microsoft Word статистикасына сәйкес, 18 бен 30 жас аралығындағы респонденттермен 3 фокус-топты өңдеуге арналған файл: 29 389 сөз, 146 677 таңба және 1 913 абзацтан тұрды. Фокус-топқа қатысушылардың пікірлерінің «таза» мәтіні (модератордың сұрағынсыз/репликаларынсыз) 18 850 сөзден, 92 960 таңбадан және 1 091 абзацтан тұрады. Мәтіндер ересек топтағы сияқты категорияларды пайдалана отырып талданды: дін, ислам, христиан және атеизм (атеизм). Ал сипаттау үшін ең көп қолданылған қосалқы категориялар алынды.

Дін категориясы мәтінде 99 рет қолданылған (Кесте 2.2.5 қараңыз). Фокус-топтың жас қатысушылары (әсіресе діндарлар арасында) дін адамды тәртіпке салады және олардың кейбіреулері бұл күнделікті талқыланатын тақырып деп санайды: «Менің отбасымда дін туралы күнде сөз болады. Біз дұға оқимыз, кейде уағыз тыңдаймыз. Тек ҚМДБ рұқсат бергендері ғана. Біз негізінен инстаграмда бұған тағайындалған адамдарды тыңдаймыз. Дін – біздің

үйде күнде талқыланатын тақырып. Мен мұсылманмын. Күн сайын біз күйеуіміз болсын, балаларымыз болсын, Исламның әлдебір бір тақырыбы туралы сөз қозғаймыз».

Басқа респонденттер елдегі діндарлықтың артуынан сақтанады. Көрсетілген сақтық бір отбасының мүшелерінің сенім мәселесіне байланысты бөліну ықтималдығымен немесе исламның әртүрлі ағымдарын ұстанушылар арасындағы қайшылықтардың болуымен байланысты «Мен балалар ата-аналарын намаз оқымағандықтан, тастап кетеді деп қорқамын. Қазақстанда дінге сақ болған дұрыс. Өйткені терроризм, экстремизм. Біз бәріміз Құдайға қызмет етуді қалаймыз».

Ересектерге арналған фокус-топтардағы сияқты, жастар дінді сипаттау контекстінде «*тиіс*» сөзін жиі қолданады — 64 рет. Көбінесе бұл сөз діни канондарды сипаттау үшін қолданылады, «Сақалды өсіргеннен кейін күту керек. Мейлі оны өсірсін делік, бірақ күту қажет. Барлығы күтінген және қырынған. Яғни, адам ұқыпты, таза болуы керек. Киім де таза болуы керек. Балағы түрілген шалбардың да қажеті жоқ. Мысалы, балағы ұзын шалбар делік». Сондай-ақ, ФГ-да, егер сіз исламды ұстанатын отбасында дүниеге келсеңіз, онда сіз осыған «сәйкес болуыңыз» керек, яғни Исламды дініңіз бен дініңіз ретінде таңдауыңыз керек, «Әрине. Біз мұсылманбыз. Менің жеке пікірім, сен мұсылман болып туылған соң, мұсылман болуың керек».

Жастар фокус-топтарының материалдарында «сенім» сөзі 48 рет қолданылады. Сауалнамаға қатысушылар иман адамның өмірін жеңілдету үшін қажет деп санайды, «Ал, адамның сенімі - иман. Бір нәрсеге сенген кезде өмір сүру оңайырақ. Әрбір адам Алла Тағалаға сену керек. Өйткені сенімсіз өмір сүру қиын». Пікірталасқа қатысушылардың кейбірі Құдайға деген сенім адамның өзін-өзі дамытуы үшін қажет екенін айтып, «Сенім ғана болуы керек. Бір Құдайға сеніңіз. Ал енді мен тек Аллаға сенемін, уағыз тыңдаймын, қазір өзгеріп жатырмын».

Әдетте дін саласындағы мемлекеттік саясатты сипаттау барысында «мемлекет» сөзі 24 рет қолданылған. Мәселен, кейбір респонденттер мемлекет неліктен маңызды әлеуметтік мәселелерді шешудің орнына дін сияқты жасырын салаға «араласады» деп таң қалды, «Діндарлар мемлекетке қарамай, өз істерімен айналысады. Жалпы, мемлекеттің сөзіне құлақ аспай, кез келген кәсіппен айналысуға да болады. Тек қана кісі өлтірмеңіз. Сіз оларға намаз оқитыныңыз туралы айтпайсыз ғой. Олар жұмыс сұрайды, бірақ көмектесе алмайды. Қазір жұмыссыздар көп. Еш көмек бере алмаймын».

Фокус-топтарда «жан» 11 рет қолданылған. Жас респонденттердің айтуынша, егер адамның жан дүниесі таза болмаса, намаз, ораза сынды діни амалдар мен сән қуалап, «көзбояушылық» танытып қана діндар болу адамды

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Аллаға жақындата алмайды, «Намаз оқитын достарым көп, олар дұға оқиды, менің ойымша, бұл сән қуалау емес, бірақ бұл жүректен шыққан, жақсы, достарымның арасында. Ал әлеуметтік желіге мешітке баратын салып, түнде азғындыққа барып жататын адамдар да бар. Ондайлар өте көп».

Кесте 2.2.5. – «Дін» санатының аталуы және субкатегориялар

Сөз	Қайталану саны
Дін	99 рет
Керек	64 рет
Сенім	48 рет
Мемлекет	24 рет
Жан	11 рет
Құдай	10 рет
Жол	8 рет
Ағым	7 рет
Қабылдау	6 рет
Секта	5 рет
Мейрам	4 рет
Дұға	4 рет
Мәселе	4 рет
Жұмақ	3 рет
Өлім	3 рет
Тозақ	2 рет

Ислам категориясы мәтінде 165 рет қоданылған, бұл ересек фокус-топпен салыстырғанда әлдеқайда жиі (кесте 2.2.6 қараңыз). Жастардың діни дайындық деңгейінің жоғары болуын атап өткен де жөн. Бұл жастардың интернетте танымдық, ең алдымен исламдық мазмұндағы ақпаратты көбірек пайдалануынан болуы мүмкін. «Мен кездестірген контент әдетте исламда әдет-ғұрыптарды қалай дұрыс орындау керек, қандай ережелер бар екенін көрсетеді. Мұндай видеолар адамды Исламмен таныстырады, ал адам Исламға келу-келмеуін өзі таңдайды».

Мұсылман дінін ұстанатын респонденттер соңғы кездері христиандардың ислам дінін қабылдай бастаған жағдайлары жиі орын алатынын асқан қуанышпен айтады. Олардың пікірінше, исламға басқа діннен келген адамдардың сенімі күштірек, «Көптеген орыстар, керісінше, дінін мұсылман етіп өзгертті, ал керісінше мақтады, христиандықты тастап, үлкен өзгерістерді байқады, бұл құранда да жазылған. Тіпті, олар дінімізді көптеген қазақтан, көп мұсылманнан артық құрметтейді, олар сол сәттерді бағалап, соны ұстанып, дініміздің дұрыстығын, дініміздің таза екенін, адамды жақсартуға жетелейді».

Фокус-топтық талқылаулар кезінде де «намаз» сөзі жиі қолданылған – 108 рет. Намаз туралы айта келе, респондент жастар өздерінің тәжірибесін, дәлірек айтсақ, Исламның осы тірегін ұстануға тырысқандарын айтады. Мәселен, қатысушылардың бірі *«Менің ойымша, ислам - дұрыс бағыт. 2 курста намаз оқуға қатты қызығатынымын, бүркенгім келді, хиджаб кигім келді. Бірақ содан кейін намазды оқи бастадым, таң намазын оқығанда барлығын 5 рет оқуым керек деп санадым. Мен ол кезде студент болатынымын. Бір жағынан, мен өзім бірдеңені үздіксіз жасасам, ол маған қызық болып көрінетін. Екінші жағынан, мен жалқаулық та болды. Ал мен сол жерден, намаз оқумен тоқтаттым деуге болады. Содан кейін менің өмірімде көптеген қиындықтар болды. Енді мен оны бекер тастағанымды түсіндім. Бірақ мен әлі де Алланы құрметпен, сурелерді тыңдаймын»* өз оқиғасын айтып берді.

Талқылау барысында респонденттердің пікірінше, «нағыз күнәкар» (жемқор шенеуніктер, қылмыскерлер), бірақ сонымен бірге намаз оқитын адамдарға деген бұрыс көзқарас та байқалады. Бұл екіжүзділік пен екіжүзділіктің көрінісі ретінде көрінеді, *«Біздің қаламыз кішкентай, бірақ жұма намазда қарасаң, мешіттің жанында әртүрлі адамдар тұрады, олардың ішінде қылмыскерлер де бар, оның мемлекеттік қызметкер екенін, бірақ ұры екенін де бәріміз білеміз, бірақ ол жұма намазын оқуға ниеттеніп тұр. Ал мен көлікпен өтіп бара жатып, мен жұма намазына бармаймын, мен ұрлық жасамаймын, мен азғындық жасап, Алланың алдында намаз оқығандай болып көрінгенше осылай жүргенім жақсы»* деп те ойлаймын.

Егер ересектерге арналған фокус-топта респонденттер хиджаб киюге қарсы болса, жастар арасында ондай қарсы келушілік жоқ. Кейбір жастардың бұл тақырыпқа бейтарап көзқараспен танытатынын, егер әйел өз еркімен хиджаб кигісі келсе, мемлекет оны бұл шешімде шектемеуі керек деп санайтынын айта кеткен жөн, *«Бұл - қыздың таңдауы. Егер оның күйеуі хиджаб киюге, паранжа киюге мәжбүрлесе, мен бұған қарсымын, бірақ егер ол өзі қаласа, онда ол дұрыс»*. Сонымен қатар кейбір жастар Қазақстанды мұсылман мемлекеті деп есептей отырып, *«Мен Қазақстан мұсылман елі, тәуелсіз деп есептеймін. Бұл туралы әркімнің өз пікірі бар. Хиджаб кигісі келетін адам оны киеді, бұл ретте мен бейтарап пікір танытамын»*.

Алайда, ересек ФГ-лар сияқты, талқылау барысында әйелдерге хиджаб кию қазақ халқының салт-дәстүріне сай емес, сондықтан әйелдер киімінің бұл түріне қолдамайтынының байқалғаны туралы пікір айтылды, *«Ал хиджабқа келетін болсақ. Мен хиджабқа толық қарсымын, бұл қазақ мәдениетіне тән емес! Менің ойымша, хиджаб, бұл әлі де ваххабизммен байланысты, өйткені көптеген адамдар бас киім қандай болуы керек деп сәнден жатады, бірақ оның ішінде хиджаб жоқ»*.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

ФГ-да жастардың ислам тақырыбын талқылауы аясында араб мәдениетіне қарсы қою үшін 38 рет «қазақтар» сөзі қолданылды. Сондай-ақ, респонденттер салыстырмалы түрде мешітті (37 рет), жастарды (33 рет), Алланы (25 рет) және оранған/бүркенген деген сөздерді (24 рет) жиі қолданған.

Кесте 2.2.6. – «Ислам» санатының аталуы және субкатегориялар

Сөз	Қайталану саны
Ислам	165 рет
Намаз	108 рет
Хиджаб	41 рет
Қазақтар	38 рет
Мешіт	37 рет
Жастар	33 рет
Аллаһ	25 рет
Оранған/бүркенген	24 рет
Ораза	18 рет
Араб	16 рет
Жұма	14 рет
Имам	13 рет
Орамал	11 рет
Мода	10 рет
Сақал	10 рет
Ваххабизм	7 рет
Шелпек	6 рет
Сана	6 рет
Ауызашар	5 рет
Қысқа шалбар	5 рет
Құрбан-Айт	4 рет
Паранжа	3 рет
Баға	3 рет
Ифтар	3 рет
Салафиттер	2 рет
Азан	2 рет
Молла	2 рет

Христиан категориясы ФГ жастарында небәрі 37 рет және негізінен православие контекстінде қолданылған (Кесте 2.2.6. қараңыз). Бұл категорияның мазмұнының төмен екендігі байқалады (небәрі 7 қосалқы категория). Бұл ретте респонденттер православие туралы айтқанда, қазақ қоғамының толеранттылығын сипаттау мен елдің көпконфессиялық болмысын бейнелеу үшін қолданылғанын атап өтеді, «Себебі, біріншіден, бұл көпұлтты ел. Мұнда бізде православиелік христиандар бар. Біз Жаңа жыл мен Рождествоны тойлаймыз». Оның үстіне қазақстандық респонденттер мемлекет әрқашан

христиандардың құқықтарын ескеруі керек екенін жиі айтады: «Біз мұсылман дініне бейтарап қарауға жол бермейміз. Осыған байланысты православиелік құқық бұзушылық орын алуы мүмкін».

Кесте 2.2.6. – «Христианство» санатының аталуы және субкатегориялар

Сөз	Қайталану саны
Христиан/православиелік	37 рет
Шіркеу	20 рет
Пасха	5 рет
Сыйластық	5 рет
Баптистер	3 рет
Рождество	2 рет
Шоқындыру	2 рет
Майшам (православиелік)	2 рет

Жастар фокус -топтарының материалдарында атеизм категориясы 74 рет қолданылған (Кесте 2.2.7. қараңыз). Жалпы жастардың «атеизм» деген ұғымның мағынасын дұрыс түсінбейтінін бірден аңғаруға болады. «Маған бала кезімнен атеизм дегеніміз бір Құдайға сену деп үйретті. Барлығы буддизмге немесе басқа нәрсеге қатысты емес. Бір құдай бар. Мені солай тәрбиеледі. Бір ғана Құдай бар және тек сол ғана»; «Менің ойымша, атеизм - бұл ештеңеге сенбеу немесе бір жаратушыға сену. Бұл Құдай емес, Аллах емес».

«Сенбеймін» сөзі атеизм категориясының контекстінде жиі қолданылған – 51 рет. Жалпы, жастар атеистерге түсіністікпен қарайды және нанбау/Құдайға сенбеу олардың жеке таңдауы деп есептейді. Дегенмен, олар уақыт өте келе атеистердің дінге келетініне сенімді: «Менің ойымша, бұл жақсы нәрсе. Әр адам өзі таңдайды. Міне, мен өз-өзіме осы сенімде қарап, тыңдадым. Бірақ ол өзін әлі өз орнын таппады, сол себепті ол өзін атеист, атеист деп санайды. Бірақ, менің ойымша, ол белгілі бір жаста сене бастайды. Бұл жас өскен сайын байқала түседі».

Сұхбат барысында атеизм Құдайдан үмітсіздіктен, қиын өмірлік жағдайда илаһи көмектің болмауынан туындайды, «біреудің өмірінде жай ғана жағдайлар болады, олар отырады және «Алла маған қазір көмектеседі» деп күтеді. бұл сәт... Адамдар - көп нәрсе табиғи, ол бәріне көмектесе алмайды. Кейбір жағдайларда бұл көмектеседі. Бұған бәрі сенеді. Біреу сол сәтте қолдау таппады, сондықтан ол сенуден бас тартады, иә. Бірақ мұны істеудің қажеті жоқ. Біз өмірімізді жалғастыруымыз керек». «Құдайға сенбеген» тұста адам басқа,

«дұрыс емес» әрекеттер жасауға бейім болады, сондықтан респонденттер атеисті қайтадан райынан қайтаруға мәжбүрлеу қажет деп санайды, «Мен райынан қайтару үшін әрекет етемін. Яғни оған Құдайдың бар екенін түсіндіру және т.б. Егер ол әлі де нанбаса, егер ол «Жоқ, мен атеисттің» десе және солай болса, мен оған тиіспеймін. Ең бастысы, бұл оның болашақ өміріне әсер етпейді. Уахабишылар туралы айтар болсақ, ол ағым - қате. Яғни оның өміріне ешқандай әсер етпеуі мүмкін. Яғни оны ешкімге жүктемеу үшін, оны айтып қажет. Міне, ол өзімен-өзі. Содан кейін біраз уақыт өтеді, әлі де болса иманға келер деп үміттенемін».

«Ата-ана» сөзі атеизм аясында 26 рет қолданылған. Бір жағынан ата-аналардың атеизмге бейімділігі тұрғысынан аталды, өйткені олар (ата-аналар) кеңестік атеистік жүйе жағдайында туып-өскен, сондықтан өз мүмкіндіктеріне жиі сенеді. Жоғары күштерге сүйене отырып, «Атеистер - 60-70 жастан асқан, әкем мен анамның жасы. Менің әкем атеист болған. Олар тек өздеріне сенеді. Мысалы, бірдеңе болып қалса, оған өзі кінәлі деген сөз. Ал сол жерде ауырып қалсақ, бұл Алланың сынағы деп ойлап, шелпек пісіріп, мешітке барамыз. Бірақ әкем ондай адам емес. Егер ол ауырса, дәрігерге барады. Қиындықтар болса, өзің істедің, бұл сынақ емес, жаратушы жоқ, тозақ пен жұмақ жоқ. Біз ғана бар, өзіміз өмір сүреміз және өлеміз. Болды. Ал одан басқа ештеңе жоқ».

Екінші жағынан, респонденттердің пікірінше, кейбіреулердің атеист болып кетуіне әке-шешесі берген дұрыс емес тәрбие кінәлі деп санайды, «Ата-ананың тәрбиесінен кейбіреулердің әкесі немесе шешесі жоқ, бөлек немесе тіпті балалар үйінде тұрады, ал адамның көзқарасы өзгеруі мүмкін, өз сеніміне және басқа сенімге сенбейді, атеист болады, өмір соған алып келеді».

Әйтсе де ФТ-қа қатысушылар өмірден мысалдар келтіреді, олардың ортасында жеткілікті толерантты орта қалыптасқаны анық байқалады: «Ешқандай айырмашылық жоқ, адам атеист болса да, олар оған бәрібір жақсы қарайды»; «Жақсы атеистер де бар, жаман атеистер де бар. Мұсылмандар арасында да жақсылық пен жамандық бар. Аулада екі адам сөйлесіп отыр. Ал қасына құдайға сенбейтін үшінші адам келіп, амандасады. Бірінің басында қалмақ бар, мұсылмандар бір-біріне қолдарын созады. Ассалаумағалейкум, қош келдіңіз. Ол да қолын ұсынады. Бұдан қорытынды жасай беріңіз».

Көптеген респонденттер атеистермен қарым-қатынас жасау тәжірибесі бар екенін айтты және көбінесе оңды болған, «Мен бұған қарсы емеспін. Менің атеист достарым бар. Олармен дін туралы сөйлескен қиын, бірақ бізді қызықтыратын басқа тақырыптар да бар. Бұл бізді алаңдатпайды. Ираннан келген оралман бар. Құдайға сенбейді. Бірақ біздің қарым-қатынасыз дұрыс» деп, атеистерді білімді және жақсы оқитын адамдар ретінде сипаттайды, «Бұл адамға, адамның біліміне байланысты. Менің досым өте жақсы оқиды. Көп

тіл біледі. Қытайда оқыды, кетті. Яғни, ол өзін атеист деп айтса да, ол өте белсенді. Бірақ оның бәрі адамның өзіне байланысты».

Кесте 2.2.7. – «Атеизм» санатының аталуы және субкатегориялар

Сөз	Қайталану саны
Атеизм	74 рет
Сенбеу	51 рет
Ата-ана	26 рет
Тәрбие	18 рет
Қарсы	7 рет
Ғылым	4 рет

Тарауды қорытындылай келе, зерттеудің мақсаты түрлі ұрпақ өкілдері арасындағы респонденттердің діни сала мен атеизмге қатысты ұғымдарды қабылдау ерекшеліктерін анықтау болды, сондықтан фокус-топтық пікірталастарды таңдау әдістерінің бірі ретінде 18-30 жас және 50 жастан асқан жас ерекшелігінде топ өкілдерімен сұхбат алынды. Сұхбат талдауы көрсеткеніндей, зайырлылық (зайырлы мемлекет тарапынан) категориясын түсіну деңгейі өте төмен екенін ескерген жөн. Мысалы, ересектер тобында «зайырлылық» категориясы (егер модератордың сұрақтарын қабылдасаңыз) 18 рет айтылды. Сонымен қатар қосалқы категориялардың алуан түрлілігі анықталмады және талқылау негізінен мектепте зайырлы білім беруді сақтау туралы пікірталас төңірегінде өрбіді.

Сонымен пікірталастардың мазмұнын сандық және сапалық талдауынан осы екі топтағы респонденттердің бұл тақырыпты қабылдауында айырмашылық бар екенін көрсетті (Кесте 2.2.8. қараңыз).

Ең әуелі назар аударатын нәрсе, ересектер арасында *атеизм* (149 рет) және *дін* (137 рет) категориялары көп қолданылса, жастар арасында 165 рет аталған ислам категориясы үлкен айырмашылыққа ие болды.

Егер ересек топтарда ислам діні *христиан* категориясына қарағанда 2,8 есе жиі қолданылса, бұл ретте жастар арасында ислам діні 4,4 есе жиі қолданылған. Бір қызығы, исламнан басқа барлық талданған категориялар үшін ересек тұрғындар арасында категорияны атау қарқыны жастарға қарағанда жоғары. Мысалы, ересектер *атеизм* категориясын жас респонденттерге қарағанда 2 есе жиі қолданған.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Кесте 2.2.8. – Ересектер мен жастар фокус-топтарында категориялардың аталуы

Категория	Ересектер	Жастар
Дін	137 рет	99 рет
Ислам	119 рет	165 рет
Христиандық	42 рет	37 рет
Атеизм	149 рет	74 рет

Ересектер мен жастар фокус-топтарындағы дін категориясында ең көп қолданылған 5 сөзді салыстыра отырып, біз ееркше көріністі байқаймыз: барлық қосалқы категориялардағы сөздер сәйкес келеді, бұл екі ұрпақ буынының шамамен бірдей дінді қабылдағанын көрсетеді (Кесте 2.2.9. қараңыз). Әрине, қолданылу рейтингінде айырмашылықтар бар: мысалы, үкендер арасында дін контекстінде *Құдай* сөзі жиі қолданылған (95 рет), жастар ФТ-тарында бұл сөз 5-ші орында (9 рет). Сондай-ақ екі ұрпақтың да дінді парыз, парыз тұрғысынан ойлау деңгейі де ұқсас. Сондай-ақ ол жастар мен ересектердің өз пікірталастарында мемлекеттің діни қатынастарды реттеуші ретіндегі рөлі туралы жиі айтатынына назар аударады.

Егер сана сияқты субкатегорияны алатын болсақ, онда ересек ФТ-да ол жиі кездеседі (15 рет, жастарда 6 рет) және оның көмегімен діннің қоғамдағы рөлі сипатталды, ал жастар ФТ-да сана-сезім/ұғым болды. «Ислам» категориясына көбірек тән және нанбайтын адамның сенетін адам деңгейіне өтуін сипаттау үшін қолданылған, «*Жалпы, олардың бұған саналы түрде келгені дұрыс. Менің әпкем бар. Ол 14 жаста, бес уақыт намаз оқиды. Менің апам бар, жасы 50-ден асты, ол енді гана намаз оқып бастады. Уақыты келгенде саналы түрде осыған келді*».

Кесте 2.2.9. – Ересек пен жастардың ФТ-да жиі қолданылған
Топ-5 қосалқы категориялар

№	Ересектер	Жастар
1.	Құдай	Керек
2.	Керек	Сенім
3.	Мемлекет	Мемлекет
4.	Сенім	Жан
5.	Жан	Құдай

Ислам категориясы арқылы ұрпақ өкілдерін салыстыра отырып, біз аға буынның қыздар мен әйелдердің хиджаб немесе никаб кигенін ұнатпайтынын көреміз, бұл қала әйелдерінің бұл таңдауына түсіністікпен қарайтын

жастардың ФТ-тарында байқалмайды. Дегенмен, екі ұрпақ өкілі де *хиджаб* қазақ әйелдерінің дәстүрлі киімі емес деп санайды. Сонымен қатар жастар да, ересектер де *хиджабты* қоғамды арабтандырудың элементі деп санап, өз мәдениетін қорғау қажеттігін алға тартады. Тақырыпты әрі қарай жалғастыра отырып, араб тіліндегі ифтар сөзіне қарағанда қазақ тіліндегі ауызашар сөзінің қолданылуы екі ұрпақтың ФТ-тарында жиі кездесетінін айтқан орынды.

Ислам категориясындағы ең жиі кездесетін сөздердің нәтижелерін салыстыра отырып, біз бес қосалқы категорияның екеуіне сәйкес келетінін көреміз. Бұл *мешіт* және *намаз* сөздері: *мешіт* ересектер арасында ең көп қолданылған сөз болса, ал *намаз* жастардың ФТ-тарында басқа сөздерге қарағанда жиі кездеседі. Егер ересек ФТ-тарында намаз туралы 34 рет сөз болса, жастар мұны үш есе жиі – 108 рет қайталады, бұл жастардың намазды іс жүзінде жиі кездестіретінін көрсетеді. 18-30 жас аралығындағы респонденттер ересектерге қарағанда исламды қазақ халқымен көбірек байланыстырады. Аға буын өкілдері де жастарға қарағанда, қазақ халқының мұсылмандық тамыры туралы тақырыпты қозғайды, бірақ көп емес, Наурыз мейрамы, шелпек пісіру, Ораза және т.б. мұсылманға тән емес әдет-ғұрыптар туралы ересектер 44 рет айтса, ал, жастар 2,5 есе жиі – 18 есе сөз етеді.

Кесте 2.2.10. – Топ-5 ересектер мен жастар фокус-топтарында ең көп айтылған «ислам» субкатегориялары

№	Ересектер	Жастар
1.	Мешіт	Намаз
2.	Ораза	Хиджаб
3.	Жабық/оранғандар	Қазақтар
4.	Намаз	Мешіт
5.	Сән	Жастар

Христиандық категориясы (жастар топтарында бұл категория *православиен* бірге қоланылды), ересектер де, жастар да ФТ-да, шіркеумен көбірек байланысты болды (Кесте 2.2.11. қараңыз). Бір қызығы, 18-30 жастағы ұрпақ өкілдері шіркеу туралы ересектерге қарағанда 2,5 есе аз сөз етеді (20/50). Жалпы, жастарға христиандық категориясы онша таныс емес: 50+ жастан асқан респонденттер ФТ кезінде осы категориядағы 19 қосалқы категория сөзін атаса, жастар тек 7 сөзді атаған. Алайда, бұл негізінен қазақ жастарының *христиан* дінін құрметтеуге кедергі келтірмейді.

Екі буын өкілдері де христиандықты, әсіресе православиелікті сипаттағанда, Пасха туралы және мерекеге жұмыртқа бояу туралы жиі айтқан.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Көпшілігі Қазақстанда мұсылмандар *Құрбан айтта* христиандарды етпен сыйлайтын, ал православиелік христиандар *Пасха* мерекесінде мұсылмандарға түрлі-түсті жұмыртқа беретін толерантты ахуал қалыптасқанын мақтанышпен айтады.

Үздік 5 қосалқы категорияларды салыстыра отырып, бес позицияның үшеуінің сәйкестігі анықталды. Бұл - *шіркеу, Пасха және баптистер* сөздері. Баптистер көбінесе Иегова куәгерлері, жетінші күн адвентистері және елуінші күннің адвентистері сияқты протестанттық конфессиялар тобын білдіреді.

Кесте 2.2.11. – Top-5 ересектер мен жастар фокус-топтарында ең көп айтылған «христиандық/православие» субкатегориялары

№	Ересектер	Жастар
1.	Шіркеу	Шіркеу
2.	Жұмыртқа (пасхалық)	Пасха
3.	Пасха	Сыйластық
4.	Баптистер	Баптистер
5.	Шоқындыру	Рождество

Атеизм деген сөз категориясын салыстыра отырып, ересектер мен жас респонденттердің пікірлерінде айырмашылық бар екенін байқауға болады: жастар бұл категория туралы аз хабардар. Осылайша, 50 жастан асқан респонденттер талқылау барысында осы категорияның 15 қосалқы категориясын атап өтті, ал жастар ФТ-да тізім тек 5 сөзден тұрады.

Атеизмнің алғашқы 5 қосалқы категориясында үш позиция бойынша келісімі болды. Екі буын өкілінде де «нанбаймын» қосалқы категориясы үлкен басымдыққа ие болғанын атап өткен жөн. Ересектер де, жастар да тәрбиедегі олқылықтан атеистке айналады деген пікірді қолдайды. Сондай-ақ екі жас тобының тізімінде «қарсы» сөзі бар.

Сонымен бірге аға буын атеизмді кешегі кеңестік дәуірмен және дінге тыйым салынған коммунистік идеологиямен байланыстырады. Сонымен бірге бала кезінде ФТ қатысушыларының естеліктеріне сәйкес, адамдар әлі де дінді ұстанған, діни рәсімдерді орындаған, бірақ оны жасырын түрде жасап отырған.

Кесте 2.2.12. – Топ-5 ересектер мен жастар фокус-топтарында ең көп айтылған «христиандық/православие» субкатегориялары

№	Ересектер	Жастар
1.	Сенбеушілік	Сенбеушілік
2.	Кеңес Одағы	Ата-ана
3.	Партия	Тәрбие
4.	Тәрбие	Қарсы
5.	Қарсы	ҒЫЛЫМ

3 ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАНДА АТЕИСТЕРГЕ ЖАЙЛЫ МА?

3.1. Қазақстандағы атеистер: сабырлы және дұшпандылық арасында

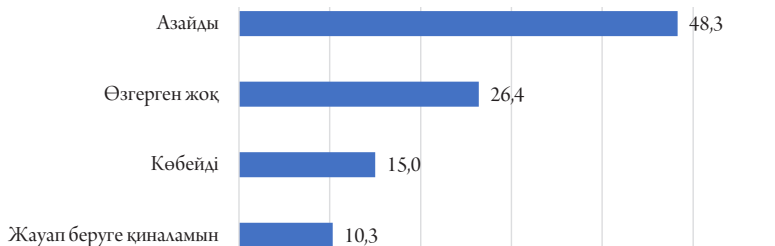
Халықтың атеистерге деген көзқарасы қоғамның қаншалықты зайырлы екендігінің белгілерінің бірі болып табылады, өйткені бұрын айтылғандай, мемлекеттің зайырлы табиғаты діни және діни емес нанымдардың алуан түрлілігін болжайды. Осыған байланысты респонденттерге атеистер сияқты топқа деген көзқарастарының мысалында зайырлылық принципiне нақты берілгендіктерiн анықтай алатын сұрақтар қойылды.

Респонденттерге қойылған сұрақтар өзінің ортадасында атеистік сенімдері бар адамдардың болуы, атеистер санының өсуі (немесе азаюы) және қоғамдағы атеистерге деген көзқарас, сондай-ақ егер олар атеист болса, өздерін атеист ретінде ашық және көпшілік алдында жариялауға рұқсат беру және таныстарымен және отбасы мүшелерімен туындайтын қарым-қатынастар сияқты тақырыптарға қатысты болды.

Сонымен қатар, респонденттерге, біріншіден, атеистерге және атеистік нанымдарға деген көзқарастың индикаторы болуы мүмкін, екіншіден, респонденттердің зайырлылық принципiне берілгендігінің индикаторы болуы мүмкін бірқатар мәлімдемелермен келісу немесе келіспеу ұсынылды.

Сонымен, сауалнама барысында респонденттерге өз қалаларында атеисттердің саны қанша екенін болжау ұсынылды. Респонденттердің жартысына жуығы (48,3%) өз қалаларында атеистердің азайғанын көрсетті. Тағы 26,4% олардың саны өзгермегеніне сенімді. Респонденттердің тек 15%-ы олардың саны көбейгенін көрсетті. Респонденттердің тағы 10,3%-ы сұраққа жауап беруде қиындықтарға тап болды (Диаграмма 3.1.1. қараңыз).

Диаграмма 3.1.1. – СІЗДІҢ БАҚЫЛАУЛАРЫҢЫЗ БОЙЫНША, СІЗДІҢ ҚАЛАҢЫЗДА СОҢҒЫ БІРНЕШЕ ЖЫЛДА ДІНДАР АДАМДАРДЫҢ САНЫ КӨБЕЙДІ МЕ, АЗАЙДЫ МА ӘЛДЕ ӨЗГЕРГЕН ЖОҚ ПА? (% жалпы сұралғандар санынан)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

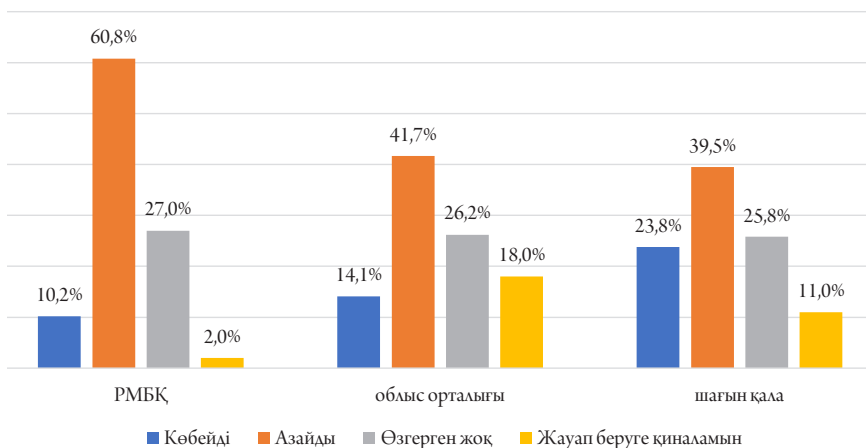
Қалалар бойынша респонденттердің жауаптары келесі жағдайды көрсетті: елді мекен неғұрлым аз болса, атеистер көбейеді деп санайтын адамдардың үлесі соғұрлым көп болады және керісінше. РМБҚ-да респонденттердің оннан бір бөлігі ғана (10,2%) соңғы бірнеше жылда атеистердің көбеюіне назар аударды, сауалнамаға қатысқандардың 60,8%-ы олардың саны азайып, төрттен бірінен сәл астамы (27%) өзгермеді деп санайды.

Облыс орталықтарында респонденттердің 14,1%-ы атеисттердің саны өсуде, жартысынан азы (41,7%) олардың саны, керісінше, азайып келеді, сондай-ақ төрттен бірінен сәл астамы (26,2%) олардың саны өзгермейді деп санайды.

Өз кезегінде, шағын қалаларда респонденттердің төрттен бір бөлігі (23,8%) атеисттердің саны артып, 39,5%-ы азайып бара жатыр деп санайды. Сондай-ақ, басқа қалалар сияқты, төрттен бір бөлігі олардың саны өзгермейді деп санайды.

Сонымен қатар, елді мекенге байланысты жауап беру қиынға соғатындар санында айтарлықтай айырмашылық бар: РМБҚ-да тек 2%, ал облыс орталықтарында – 18%, ал шағын қалаларда – 11% (Диаграмма 3.1.2. қараңыз).

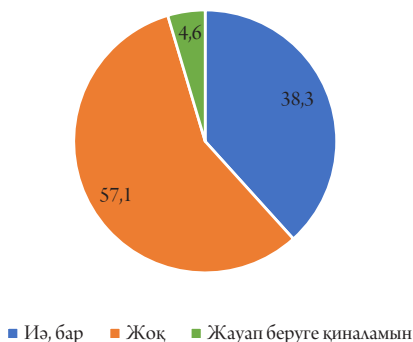
Диаграмма 3.1.2. – СІЗДІҢ БАҚЫЛАУЛАРЫҢЫЗ БОЙЫНША, СІЗДІҢ ҚАЛАҢЫЗДА СОҢҒЫ БІРНЕШЕ ЖЫЛДА ДІНДАР АДАМДАРДЫҢ САНЫ КӨБЕЙДІ МЕ, АЗАЙДЫ МА ӘЛДЕ ӨЗГЕРГЕН ЖОҚ ПА? (қалалар мәртебесі тұрғысынан)

Егер жеке тұлға дейінгейіне көшетін болсақ, онда респонденттердің жартысынан көбі (57,1%) олардың ортасында Құдайға (атеистерге) сенбейтін

адамдар жоқ екенін атап өтті. Үштен бірінен астамы (38,3%) олардың ортасында атеистер бар екенін көрсетті. 4,6% жауап беру қиынға соқты (Диаграмма 3.1.3. қараңыз).

Диаграмма 3.1.3. – СІЗДІҢ ОРТАҢЫЗДА ҚҰДАЙҒА СЕНБЕЙТІН АДАМДАР, ЯҒНИ АТЕИСТЕР БАР МА? (% жалпы сұралғандар санынан)

Егер біз бұл мәселені дінге деген көзқарас тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда респонденттер неғұрлым діни болса (сенетін дініне қарамастан), олардың орталарында атеистер аз болады. Сонымен, мұсылман практиктердің 67,1%-ы және православие практиктерінің 56,5%-ы олардың ортасында атеистер жоқ екенін көрсетті. Номиналды мұсылмандардың ішінде олардың ортасында атеистер бар деп 58,9% айтты. Өз кезегінде, атеистермен өз орталарында номиналды православиедегілер арасында, керісінше, жартысынан көбі (51,7%) бар деп көрсетті. Достардың, таныстардың арасында атеистер, символикалық мұсылмандардың жартысынан көбінде (53,4%) және символикалық православтардың 86%-ы бар.

Бір қызығы, атеистердің өздерінің арасында респонденттердің тек 61% ғана атеистер бар, бұл символикалық православтардан да аз көрсеткіш. Сонымен қатар, атеистер арасында бұл сұраққа жауап беруде қиындықтарға тап болғандардың ең көп саны болды (Диаграмма 3.1.4. қараңыз).

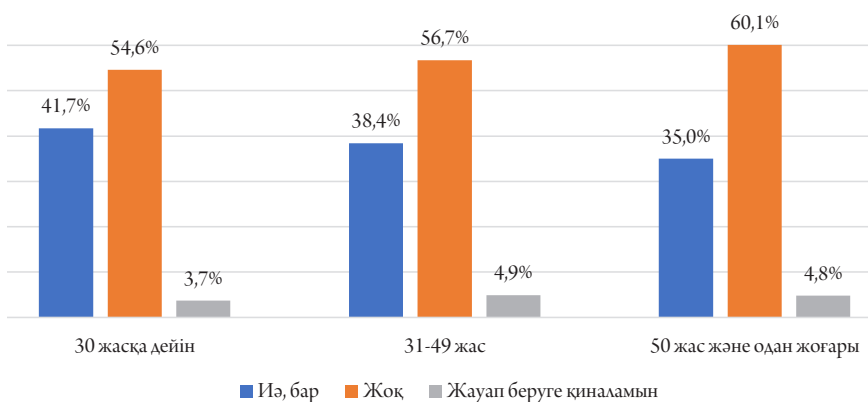
Респонденттер жас ерекшелігіне де байланысты жауаптардағы айырмашылық жас бөлігінде де көрінеді. Респонденттер тобы неғұрлым жас болған сайын, оның атеистік өкілдері соғұрлым көп болады. Сонымен, 30 жасқа дейінгі респонденттердің арасында 41,7%-да атеистер, 31-49 жастағы топ өкілдері арасында 38,4%-да, 50 жастан асқан топта атеистер бар, олардың саны үштен бірінен сәл асады (35%) (Диаграмма 3.1.5. қараңыз).

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Диagramма 3.1.4. – СІЗДІҢ ОРТАҢЫЗДА ҚҰДАЙҒА СЕНБЕЙТІН АДАМДАР, ЯҒНИ АТЕИСТЕР БАР МА? (дiнге деген көзқарас тұрғысынан)

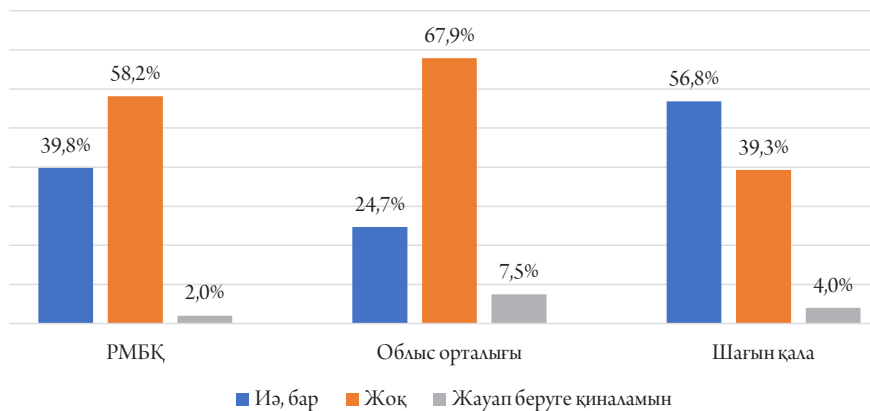
Диagramма 3.1.5. – СІЗДІҢ ОРТАҢЫЗДА ҚҰДАЙҒА СЕНБЕЙТІН АДАМДАР, ЯҒНИ АТЕИСТЕР БАР МА? (жасы бойынша)

Респонденттердiң тұрғылықты қалалары тұрғысынан деректердi талдау

да қызықты көріністі анықтады. Сонымен, РМБҚ және облыс орталықтарының респонденттерінің көпшілігінде орталарында атеистер жоқ, ал шағын қалалардың респонденттерінің көпшілігінде (Жаңаөзен және Рудный), керісінше, мұндай адамдар орталарында бар (Диаграмма 3.1.6. қараңыз).

Диаграмма 3.1.6. – СІЗДІҢ ОРТАҢЫЗДА ҚҰДАЙҒА СЕНБЕЙТІН АДАМДАР, ЯҒНИ АТЕИСТЕР БАР МА? (қалалар мәртебесі бойынша)

Респонденттердің атеистерге қалай қарайтынын, сондай-ақ олардың пікірінше, атеистерге олардың қаласында және жалпы Қазақстанда қалай қарайтынын түсіну үшін респонденттерге мынандай сұрақ қойылды.

Диаграмма 3.1.7. көріп отырғанымыздай, респонденттер өз қаласы мен Қазақстандағы атеистерге деген көзқарасын бағалағанда, олардың бағалары айтарлықтай ерекшеленеді. Осылайша, респонденттердің 63,9%-ы өздерінің тұратын қаласындағы атеистерге деген көзқарас толерантты және сабырлы деп есептейді, ал бүкіл Қазақстанға қатысты респонденттердің жартысынан азы (43,3%) осындай (оң) баға берді. Өз кезегінде респонденттердің небәрі 1,2%-ы өз қаласындағы жағдайды бағалаған кезде атеистерге деген көзқарас ұнамсыз және дұшпандық деп есептеді, алайда бүкіл Қазақстандағы жағдайды бағалау кезінде респонденттердің 10%-ы атеистерге деген көзқарас ұнамсыз және дұшпандық екенін көрсетті.

Егер біз бұл мәселені қалалар тұрғысынан қарастыратын болсақ, онда сауалнама жүргізілген барлық дерлік қалаларда респонденттердің басым көпшілігі өз қаласындағы атеистерге деген көзқарас толерантты және сабырлы деп санайды. Ерекшелік Жаңаөзенде болды және мұнда тек 18,8%, ал респонденттердің жартысынан көбі (58,4%) жалпы көзқарас жақсы екенін,

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

бірақ кейде іс-әрекетте немесе сөзде төзбеушілік фактілері көрінетінін атап өтті. Сонымен қатар, Жаңаөзенде осы сұраққа жауап беруде қиналатындардың ең көп санын (21,3%) құрады.

Диаграмма 3.1.7. – БҮГІНГІ ТАҢДА ҚОҒАМДА ҚҰДАЙҒА СЕНБЕЙТІН АДАМДАРҒА, ЯҒНИ АТЕИСТЕРГЕ, ЕГЕР СІЗДІҢ ҚАЛАҢЫЗ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ТУРАЛЫ АЙТАТЫН БОЛСАҚ, ҚАНДАЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС БАСЫМ ДЕП ОЙЛАЙСЫЗ? (% жалпы сұралғандар санынан)

Сонымен қатар, респонденттер Қазақстандағы жағдайға баға берген кезде, тек Алматы мен Шымкентте респонденттердің жартысынан көбі елдегі атеистерге деген көзқарас толерантты және тыныш екенін көрсетті. Қостанайда осындай пікірде болғандар жартысынан аз (48,2%). Қалған қалаларда Қазақстанда атеистерге деген көзқарас толерантты және тыныш деп санайтындар саны – 40%-дан аспайды. Бұл ретте Маңғыстау облысындағы, Ақтау және Жаңаөзен қалаларында елдегі атеистерге деген көзқарас дұшпандық және жақтырмау деп санайтындардың пайызы жоғары (тиісінше 17,6% және 35,1%) (Кесте 3.1.1. қараңыз).

Дінге деген көзқарас тұрғысынан респонденттердің әртүрлі топтарының жауаптары арасында айтарлықтай айырмашылық байқалмайды. Алайда, бір қызығы, атеистердің өздері арасында олардың тұрғылықты қаласында оларға деген көзқарас толерантты және тыныш (75,6%) деп санайтындардың ең көп пайызы анықталды.

Кесте 3.1.1. – БҮГІНГІ ТАҢДА ҚОҒАМДА ҚҰДАЙҒА СЕНБЕЙТІН АДАМДАРҒА, ЯҒНИ АТЕИСТЕРГЕ, ЕГЕР СІЗДІҢ ҚАЛАҢЫЗ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ТУРАЛЫ АЙТАТЫН БОЛСАҚ, ҚАНДАЙ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС БАСЫМ ДЕП ОЙЛАЙСЫЗ? (қалалар мәртебесі бойынша)

		Алматы	Ақтау	Жаңаөзен	Қостанай	Рудный	Шымкент
Толерантты, тыныш	қалада	61,3	65,1	18,8	70,6	77,8	79,7
	елде	61,7	27,9	14,4	48,2	38,9	57,7
Жалпы, жақсы, бірақ кейде іс-әрекетте немесе сөзде төзбеушілік фактілері көрінеді	қалада	35,0	30,6	58,4	16,5	12,6	20,0
	елде	32,0	50,2	29,2	33,3	46,5	41,7
Жақтырмау, дұшпандық	қалада	2,0	1,7	1,5	0,7	1,5	0,3
	елде	4,3	17,6	35,1	5,0	3,5	0,3
Жауап беруге қиналамын	қалада	1,7	2,7	21,3	12,2	8,1	0
	елде	2,0	4,3	21,3	13,5	11,1	0,3

Өз қаласындағы атеистерге деген көзқарас номиналды (66,2%) және символикалық (70,7%) мұсылмандар арасында толерантты және тыныш деп санайтындардың пайызы өте жоғары. Қалған топтардың ішінде жағдайды осылай бағалайтын респонденттердің пайызы 50-ден 60%-ға дейін өзгеріп түр (қосымшаны қараңыз).

Қала тұрғындарының атеистерге деген көзқарасын дәлірек анықтау үшін респонденттерге 4 пайымдау ұсынылды, олар онымен келісуі немесе келіспеуі мүмкін. Барлық пайымдаулар әсіресе сенушілермен салыстырғанда атеистерге деген қандай да бір көзқараспен байланыста болды.

Респонденттердің жауаптарының нәтижелері келесідей болды (Диаграмма 3.1.8. қараңыз).

Диаграммдан көріп отырғанымыздай, респонденттердің басым көпшілігі қоғамда атеистік көзқарастардың таралуына жол бермеу керек (60,6%) деп санайды, сондай-ақ діндар адамдардың атеистерге (58,4%) қарағанда моральдық және адамгершілік қасиеттері жоғары екендігімен келіседі. Сонымен қатар, респонденттердің басым көпшілігі (61,2%) атеистерге сенушілерге қарағанда өз сенімдерін қорғаудың қажеті жоқ дегенге келіспейді. Сондай-ақ, респонденттердің жартысынан сәл астамы (51,4%)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

атеистер үшін рухани құндылықтар емес, тек материалдық игіліктер маңызды екендігімен келіспейді, сонымен бірге маңызды бөлігі онымен келіседі (45,3%).

Диаграмма 3.1.8. – СІЗ КЕЛЕСІ МӘЛІМДЕМЕЛЕРМЕН КЕЛІСЕСІЗ БЕ ӘЛДЕ КЕЛІСПЕЙСІЗ БЕ? (% жалпы сұралғандар санынан)

Дінге қатысты әр түрлі топтар тұрғысынан көптеген мұсылмандар мен православтылар барлық төрт пікірмен келісетінін байқауға болады. Бұл атеистерге респонденттердің жартысынан азы мемлекет тарапынан өз сенімдерін қорғаудың қажеті жоқ деген пікірмен келісетіні ерекшелік болып отыр (46,6%; 49,7% келіспейді).

Номиналды және символикалық мұсылмандардың көпшілігі, сондай-ақ номиналды православтар тек кейбір пікірлермен келіседі. Сонымен, номиналды және символикалық мұсылмандардың көпшілігі діни адамдардың атеистерге қарағанда моральдық және адамгершілік қасиеттері жоғары екендігі туралы, сондай-ақ қоғамда атеистік нанымдардың таралуына жол бермеу туралы пікірлермен ғана келіседі. Өз кезегінде, номиналды православтылардың көпшілігі діни жоғары моральдық және адамгершілік қасиеттерге ие болу туралы пікірмен ғана келіседі.

Қоғамда атеистік нанымдардың таралуына жол бермеу туралы пікірге қатысты номиналды православтылардың пікірлері бірдей бөлінді. Сонымен қатар, атеистер мен символикалық православтылардың көпшілігі барлық төрт пікірмен келіспейді (қосымшаны қараңыз).

Тұтынушылық әлеует тұрғысынан да өте қызықты көрініс орын тапты. Сонымен, ең ауқатты респонденттердің көпшілігі, сондай-ақ киім сатып алу қиынға соғатын респонденттер атеистерге мемлекет тарапынан өз сенімдерін қорғаудың қажеті жоқ деген пікірден басқасынан барлық дерлік пікірлермен келіседі.

Өз кезегінде, орта деңгейдегі респонденттердің көпшілігі діни адамдардың моральдық және адамгершілік қасиеттерінің жоғары болуы туралы пікірлерімен келіседі, сонымен бірге қоғамда атеистік нанымдардың таралуына жол берілмейді деген пікірмен келіседі.

Азық-түлікке ақша жетіспейтін ең аз қамтылған респонденттердің көпшілігі ұсынылған пайымдаулардың ешқайсысымен келіспейтініне назар аудартады (Кесте 3.1.2. қараңыз).

Атеистерге деген көзқарас пен зайырлылық принципіне берілгендіктің тағы бір көрсеткіші – атеистердің өз көзқарастары мен сенімдерін көпшілік алдында білдіруіне төзімділік қатынасы. Осыған байланысты респонденттерге қалыптасқан көзқарасты анықтау үшін атеистердің өз сенімдері туралы көпшілік алдында жариялауға қаншалықты рұқсат етілетіні туралы сұрақ қойылды. Нәтижелер келесідей болды.

3.1.9 диаграммасынан көріп отырғанымыздай, респонденттердің көпшілігі (59,4%) өздерінің атеистік сенімдері туралы көпшілікке жариялауға жол берілмейді деп санайды, үштен бірінен азы (31,9%) рұқсат етілген деп санайды. Тағы 8,7%-ы қойылған сұраққа жауап беруде қиындықтарға тап болды.

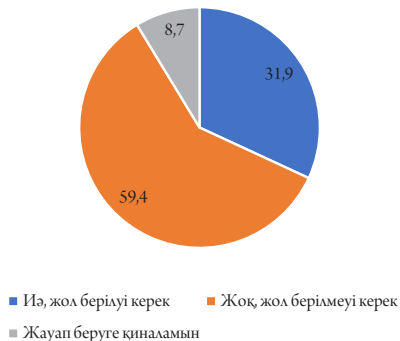
Респонденттердің дінге деген көзқарасы тұрғысынан тәжірибешілер мен номиналды мұсылмандардың, сондай-ақ православиелік практиктердің көпшілігі атеистердің өз сенімдерін ашық білдіруіне жол берілмеу керек деп санайтынын байқауға болады. Мұсылман практиктердің арасында ең жоғары үлесі (80%), одан әрі номиналды мұсылмандар (69,8%) және православиелік практиктер (56,5%) болды.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Кесте 3.1.2. – СІЗ КЕЛЕСІ МӘЛІМДЕМЕЛЕРМЕН КЕЛІСЕСІЗ БЕ ӘЛДЕ КЕЛІСПЕЙСІЗ БЕ? (% «Келісемін+келісетін шығармын» тұтыну әлеуеті бойынша бөлімде)

	Әрең күн көріп отырмыз. Ақша тамаққа да жетпейді	Киім-кешек сатып алу қаржылық қиындық тудырады	Ұзақ мерзімді заттарды сатып алу біз үшін қиынға түседі	Біз ұзақ мерзімді заттарды оңай сатып ала аламыз.	Пәтер, қала сыртындағы үй және т. б. сатып ала аламыз
Діндар адамдардың Құдайға сенбейтін адамдарға қарағанда моральдық және адамгершілік қасиеттері жоғары	34,8	63,9	63,2	57,1	56,7
Құдайға сенбейтін адамдар үшін рухани құндылықтар емес, материалдық құндылықтар ғана маңызды	30,4	51,2	47,6	42,6	50,8
Құдайға сенбейтін адамдардың діндарлардан айырмашылығы - олар мемлекет тарапынан өз сенімдерін қорғауды қажет етпейді	28,6	35,5	36,1	30,8	44,9
Қазақстандық қоғамда атеистік көзқарастардың таралуына жол беруге болмайды	33,0	56,6	68,9	59,7	59,4

Диаграмма 3.1.9. – СІЗДІҢ ОЙЫҢЫЗША, ҚҰДАЙҒА СЕНБЕЙТІН АДАМДАР ДІНДАРЛАРМЕН ТЕҢ ДӘРЕЖЕДЕ ӨЗ СЕΝІМДЕРІН АШЫҚ БІЛДІРСЕ, ОСЫҒАН ЖОЛ БЕРІЛУІ КЕРЕК ПЕ ӘЛДЕ ЖОҚ ПА? (% жалпы сұралғандар санынан)

Символикалық мұсылмандар мен номиналды православтылар арасында олардың жартысынан аз (сәйкесінше 46,2% және 45%), бірақ бұл рұқсат етілген деп санайтындар (43,4% және 41,7%) жоғары.

Сонымен қатар, символикалық православты мен атеистердің көпшілігі атеистерге өздерінің сенімдері туралы ашық айтуға рұқсат етіледі деп санайды (сәйкесінше 78% және 63,4%) (Диаграмма 3.1.10. қараңыз).

Бұл мәселені жас ерекшелігі тұрғысынан қарастыра отырып, барлық жас топтарындағы респонденттердің көпшілігі атеистік сенімдердің ашық көрінісін қолайсыз деп санайтынын байқауға болады. Сонымен қатар, 30 жасқа дейінгі жастар тобы арасында респонденттердің жартысынан көбі (51,8%) атеистерге өз сенімдерін жария түрде білдіруге жол берілмейді деп санайды, ал 39,6% бұл рұқсат етілген деп санайды.

Атеистік сенімдерді көпшілік алдында білдіруге жол берілмейді деп санайтын респонденттердің ең көп пайызы 31-49 жас тобында (64,2%), ал осы жас тобында рұқсат етілген деп санайтындар – 27,8% болды.

50 жастан асқан жас тобында атеистік сенімдерді көпшілік алдында білдіруге жол берілмейді деп санайтындар саны 58,8%, ал оны рұқсат етілген деп санайтындар саны 31,1% құрайды (Диаграмма 3.1.11. қараңыз).

Атеизмнің тұлғааралық қарым-қатынасқа қалай әсер ететінін анықтау үшін респонденттерге олардың жақындары – отбасы мүшелері, достары немесе жақсы таныстары, сондай-ақ әріптестері – атеист болып шықса, олар қалай әрекет етер еді деген сұрақ қойылды.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ПЕН АТЕИЗМ

Диаграмма 3.1.10. – СІЗДІҢ ОЙЫҢЫЗША, ҚҰДАЙҒА СЕНБЕЙТІН АДАМДАР ДІНДАРЛАРМЕН ТЕҢ ДӘРЕЖЕДЕ ӨЗ СЕΝІМДЕРІН АШЫҚ БІЛДІРСЕ, ОСЫҒАН ЖОЛ БЕРІЛУІ КЕРЕК ПЕ ӘЛДЕ ЖОҚ ПА? (дінге қатынас бөлінісі бойынша)

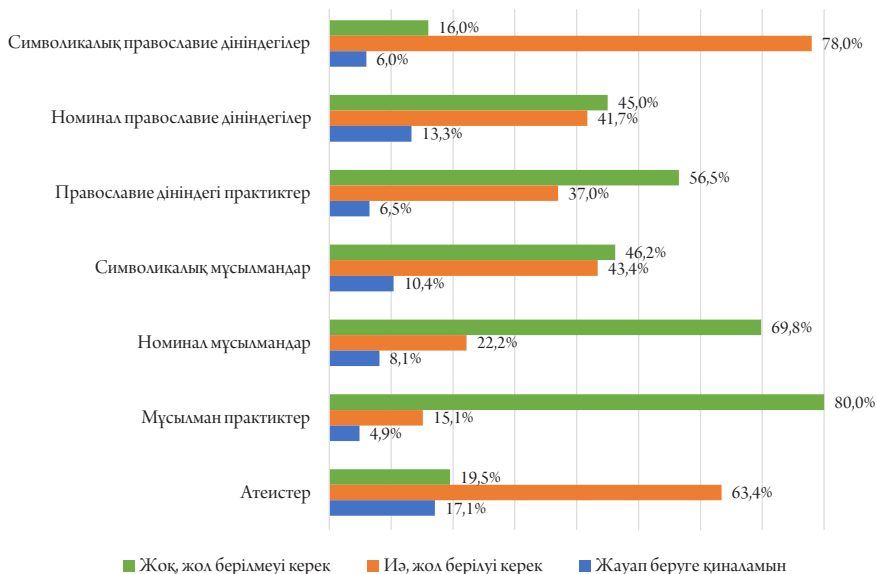
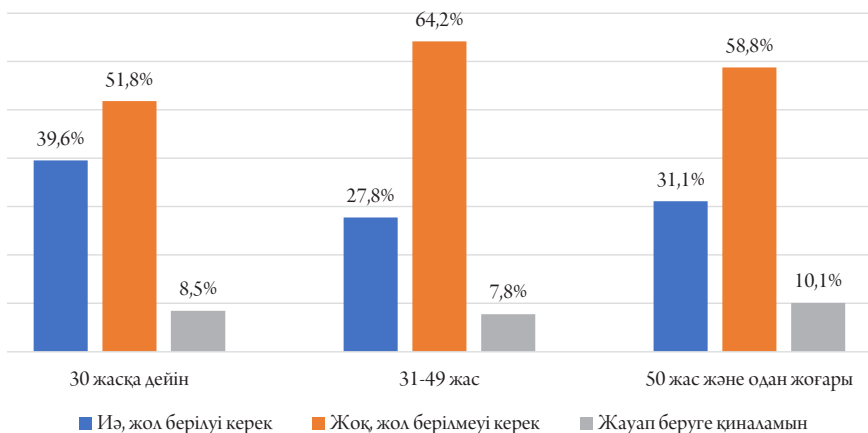

Диаграмма 3.1.11. – СІЗДІҢ ОЙЫҢЫЗША, ҚҰДАЙҒА СЕНБЕЙТІН АДАМДАР ДІНДАРЛАРМЕН ТЕҢ ДӘРЕЖЕДЕ ӨЗ СЕΝІМДЕРІН АШЫҚ БІЛДІРСЕ, ОСЫҒАН ЖОЛ БЕРІЛУІ КЕРЕК ПЕ ӘЛДЕ ЖОҚ ПА? (жасы бойынша)

Сауалнама нәтижелері тұлғааралық қарым-қатынаста қашықтық неғұрлым алыс болса, респонденттердің реакциясы соғұрлым төзімді болатынын көрсетеді. Сонымен, атеистке айналған әріптеске қатысты 63,3% қарым-қатынасты жалғастыратынын және ештеңе жасамайтынын, тағы 28,4% қарым-қатынасты жалғастыратынын, бірақ сенімін өзгертуге тырысатынын атап өтті. 6,5%-ы бұл адаммен қарым-қатынасты тоқтататындығын атап өтті, бұл барлық басқа топтардың өкілдеріне қатысты ең жоғары көрсеткіш (оның себебі тығыз қарым-қатынастың болмауы болуы мүмкін) болды.

Егер досымыз немесе жақсы танысымыз атеистке айналғаны туралы айтатын болсақ, онда аз ғана пайызы онымен ештеңе жасамай сөйлесуге дайын болады (56,2%), ал 38,8% олар қарым-қатынасты жалғастыратынын, бірақ оны сенімін өзгертуге тырысатынын атап өтті.

Алайда, атеист болған отбасы мүшесіне қатысты ештеңе жасамай, қарым-қатынасты жалғастыруға респонденттердің тек 53,5%-ы дайын, олардың едәуір бөлігі (41,8%) оны сенімін өзгертуге тырысып, қарым-қатынасты жалғастырады. Респонденттердің 3%-дан сәл астамы атеистік сенімдері негізінде отбасы мүшесімен немесе досымен қарым-қатынасты тоқтатады (Диаграмма 3.1.12. қараңыз).

Диаграмма 3.1.12. – ЕГЕР СІЗДІҢ ТУЫСТАРЫҢЫЗ НЕМЕСЕ ЖАҚЫН АДАМДАРЫҢЫЗДЫҢ БІРІ ҚҰДАЙҒА СЕНБЕЙТІНІН НЕМЕСЕ СЕНІМІН ЖОҒАЛТҚАНЫН АЙТСА, ҚАНДАЙ ӘРЕКЕТ ЖАСАЙСЫЗ? (% жалпы сұралғандар санынан)

Респонденттердің дінге деген көзқарасы тұрғысынан, барлық дерлік топтардың өкілдерінің көпшілігі, практик мұсылмандардан басқасы, егер олар өздерін атеист деп жарияласа, отбасы мүшелерімен де, достарымен де, жақсы таныстарымен де, әріптестерімен де ештеңе жасамай, қарым-қатынасты жалғастыратыны анықталды.

Мұсылман практиктердің тек 35%-ы атеист – отбасы мүшелерімен, 29,9%-ы достарымен немесе жақсы таныстарымен және 37,4%-ы әріптестерімен ештеңе жасамай, қарым-қатынасты жалғастыруға дайын. Сонымен бірге, мұсылман практиктердің 6%-дан астамы егер олар атеист болса, отбасы мүшелерімен және достарымен қарым-қатынасты тоқтатады, осы топтың 15,3%-ы әріптестерімен қарым-қатынасты тоқтатады. Мұсылман практиктердің жартысынан көбі отбасы мүшелерін (58,1%), сондай-ақ достары мен жақсы таныстарын (62,8%), 46,6% әріптестерін сенімдерін өзгертуге тырысады.

Қарым-қатынасты ештеңе жасамай жалғастыратын респонденттердің ең көп пайызы атеистер мен символикалық православтар арасында (отбасы мүшелеріне қатысты 78%, достары мен әріптестеріне қатысты атеистердің 78%; достарына қатысты символикалық православтардың 76%; әріптестеріне қатысты православтардың 74%), сондай-ақ символикалық мұсылмандар мен номиналды православты адамдар арасында байқалады.

Жас бөлінісінде барлық жақын топтармен ешқандай әрекет жасамай-ақ қарым-қатынасты жалғастыратын респонденттердің ең көп пайызы 30 жасқа дейінгі топта (58,8%-дан 68,2%-ға дейін), ал ең аз пайызы 31-49 жас тобында байқалады. Егер олар атеист болса, әріптестерімен қарым-қатынасты қоспағанда, жақындарымен қарым-қатынасты тоқтататындардың ең көп саны белгілі осы жас тобында байқалады, онда 30 жасқа дейінгі жас тобында да осындай пайыз бар. Сонымен қатар, 31-49 жас тобында достары мен әріптестерін сенімдерін өзгертуге тырысқандардың ең көп үлесі анықталды, ал отбасы мүшесінің пікіріне әсер етуге тырысқандардың ең көп пайызы 50 жастан асқан жас тобында байқалады.

3.2. Мен неге атеистпін?

Біздің зерттеуіміз ең алдымен қазіргі зайырлы Қазақстанда атеисттердің өздерін қаншалықты жайлы сезінетінін көрсетуге бағытталғандықтан, біз атеистермен біршама кеңірек мақсатты сұхбат жүргізу әдісін қолдандық. Бұл әдісті зерттеуімізде қолдану біріншіден, атеисттердің наным-сенімдерін қалыптастыруға не себеп болғанын, екіншіден, олардың наным-сенімдерін

(олар ұстанатын нанымдардың ғылыми анықтамаларға қаншалықты сәйкес келетінін) және үшіншіден, атеистердің қалада қалай тұрып жатқанын білу үшін қажет болды. Олар кемсітушілікке ұшырады ма әлде керісінше өздерін қоғамның толық мүшесі ретінде сезіне ме? Олар өз нанымдарын ашық білдіруге ыңғайсыздана ма әлде бұлай жасаудың еш қиындығы жоқ па? Олардың ұстанымына қатысты отбасында және қоршаған ортада шиеленіс туындай ма әлде олардың қабылдауына төзімділік таныта ма? Бұл сұрақтардың жауабы осы тарауда беріледі.

Біздің ойымызша, ең әуелі атеистердің қандай жағдайда тұлға ретінде қалыптасқанын анықтап алған жөн. Олар қандай отбасында және қандай жағдайда тәрбиеленді, олардың атеистік наным-сенімдерінің қалыптасуына не себеп болды?

Отбасы. Сауалнамаға қатысқан атеистер түрлі жағдайда тәрбиеленіп, өскен. Әлдебіреуінің отбасы толыққанды болса, келесі біреуі тек ата-анасының бірінің ғана тәрбиесін көрген. Кейбіреуінің тәрбиесімен әжесі және (немесе) атасы айналысқан, басқалардыкі сияқты басқа жақта тұрғандықтан, олар айналыспаған немесе қайтыс болған. Сондай-ақ әлдебірінің ағалары мен әпкелері болса, ал енді бірі отбасында жалғыз бала болған.

Сұхбатқа қатысқан атеистердің басым көпшілігі өте діндар емес қарапайым, орташа отбасыларда дүниеге келген. Сұхбатқа қатысқандардың айтуларына сәйкес, туыстарының бар діндарлығы үнемі діни мерекелерге немесе басқа да іс-шараларға (үйлену тойлары, жерлеу рәсімдері және т.б.) байланысты белгілі бір діни рәсімдер мен рәсімдерді орындау кезінде байқалған. Сонымен қатар көптеген атеистердің атап өткеніндей, олардың ата-аналары бұл әрекеттерді жіті түсіне бермейді, бірақ олар мұны «әдеттен тыс» немесе «қоғамда солай қабылданғандықтан», «Менің ата-анам зайырлы өмір салтын ұстанған, олар тек сөз жүзінде ғана мұсылман», «Анам балалармен Пасханы тойлады, бізге қонаққа келді, осында болды, жұмыртқаны бояды, осының бәрі жасалды, бірақ олар ешқайда кетпеді», «Ата-аналар тек ерекше оқиға үйлену тойы, әлдекімнің жерлеуі болғанда ғана жол-жоралғыны ұстанды». Өздерін діндар деп атағанымен, олар ешқандай діни жөн-жоралғы мен әдет-ғұрыптарды мүлде сақтамайды, «Менің ата-анам христиандар, олар сенеді, бірақ тек іштей ғана сенеді, ешқайда да бармайды», «Ата-анам негізі мұндай отбасыларда өскендіктен, оларды агностиктер деп айта аламыз, яғни олар Құдайдың бар екенін жоққа шығармайды, бірақ ешбір дінді ұстанбайды».

Сонымен қатар сауалнамаға қатысқан бірқатар атеистердің ата-аналары дінді қатты ұстанатын адамдар, «Меніңше, менің анам – өте діндар адам, бірақ анамның тарапынан мен ешқандай озбыр әрекетін байқамадым», «Менің

анам үнемі протестант жиналыстарына барады», «Әкем намаз оқитын. Бірақ зейнетке шыққаннан кейін оқи бастады», «Анам намаз оқитын, бірақ менің кішкентай кезімде анам егде жаста болатын. Ол оқитын, иә, күніне 3 рет намаз оқитын», «Ата-аналар да бұл әдет-ғұрыптарға қатты мән береді, баланы шоқындырған жөн, крест тағуы тиіс, біреудің тасасында жүру және т.т. Олар маған үнемі мұны тәптіштеп түсіндіреді, бірақ маған бұл қызық емес, менің көкейімде үнемі «мұның қажеттілігі қанша?» деген сауал тұрады».

Кейбір респонденттердің өздерінің араласатын орталарында өте діндар адамдар болғанын немесе бар екенін атап өткен жөн, олар сұхбат кезінде респонденттермен діни тақырыптарды талқылауға тырысады: *«Менің дінге жақын туыстарым бар. Мысалы, менің өзімнен 2 жас үкен ағайын ағам бар. Тіпті, оны біліміне қарап, болашақ молда дерсің».* Бір қызығы, көптеген атеистердің отбасыларында діни атрибуттар (қасиетті жазбалар/кітаптар, иконалар) бар, бірақ олар аса мән бермейді: *«Иконалар бар, бірақ онша көп емес, бүкіл пәтерде 1 немесе 2, олар жай ғана бір жерде жерде тұрады, кейде тіпті иаң басып та жатады», «Құранның бірнеше данасы бар»,* жалпы алғанда, сауалнамаға қатысқан атеистердің барлығы өз отбасыларының өмір салтын заманауи деп сипаттады.

Бала кезімде кейбір атеистердің біразы шоқындыру рәсімі мен сүндетке отырғызу сияқты діни әдет-ғұрыптар мен рәсімдерді орындаған (немесе орындауға тырысқан), *«Иә, мен шоқынғанмын. Олар маған қатысты Ресейдегі православие шіркеуінде шомылдыру рәсімін жасағысы келді, алғаш рет барғанымда мен шамамен 5-6 жаста едім, олар мені шоқындырды», «Анам мені кішкентай кезімде жасырын шоқындырды», «Мені сүндетке отырғызған. Қызым мен немерелерім орыстанып кетсе де, немерелерім сүндеттелген»,* бірақ сұхбатқа қатысқандардың бірқатары өздеріне қатысты діни әдет-ғұрыптарды жасауға қарсы болған, *«Мені 12-13 жасымда мектепте шоқындырғысы келген кезде мен оның қажеті жоқ екенін айттым».*

Сонымен қатар респонденттер ата-аналарының олармен дін тақырыбында кеңінен әңгімелеспегені жайлы атап өтеді. Олардың айтуынша, бұл отбасы діни мәселелерді не мүлде талқыламаған, не үстіртін талқылап, тек отбасының қай дінді ұстанатынын айтумен ғана шектелген: *«Шоқындыру рәсімінен өткен кезде мен олардан үнемі «неге?» деп сұрайтынмын, олар «басыңды қатырма» осылай жасау қажет, болған іс болды, бізді жасағанымыз туралы ойлана берме», «Біз дін туралы ештеңе айтқан жоқпыз. Ислам туралы да, христиан діні туралы да мұндай ештеңе болған жоқ», «Мұндай еш уақытта болған емес, біз бұл туралы ешқашан айтқан емеспіз, тіпті бұлай болуы мүмкін емес».* Кейбіреулері ғана ата-аналарының олармен діни тақырыпта әңгімелескенін айтты: *«Ал, анам маған үнемі «сену керек», «мешитке бару*

керек», «намаз оқу керек», тек өзің үшін деп айтатын».

Әрбір респонденттің **атеистік наным-сенімдерінің қалыптасу себептері** де әртүрлі. Кейбіреулерінің атеистік наным-сенімінің қалыптасуына деректі фильмдер мен ғылыми-көпшілік фильмдерді көру («Мен ғылыми-көпшілік фильмдерді көрдім, өзіме қарағанда солар менің дүниетанымымды қалыптастырды») немесе ғылыми және ғылыми-көпшілік әдебиеттерді оқу («планетаның қалай пайда болғаны мен адамның қалай дамығаны туралы айтылған көбіне ғылыми форматтағы кітаптар және т.б.»), ал басқалары үшін – бала кезінде діни орындарға (шіркеуге, мешітке) барғысының келмеуі («біз баратынбыз, шіркеуге бардық, алғашында бізге қызық болды, бірақ кейін 6 және бірнеше рет барғаннан кейін, бір нәрсені қайта-қайта көріп, ести бергеннен соң бұл менің аздап шамыма тие бастады және мен бұлай жасаудың не қажеті бар деп ойландым»). Тағы біреулері Құдайдың бар екеніне күмән келтіре бастаған, өйткені олар дұғалар мен басқа да рәсімдердің «нәтижесін» көрмеген («кейбір фильмдерден олардың бір дұға тілеп, сыйынып, бір нәрсеге қолы жетіп жатқанын көрсесіз, бірақ сіз шынайы өмірде бәрі де олай емес, біреуге сенім артпай, барлығын өзің істеуіңе тура келеді, сонда ғана барып ойыңа түседі»).

Атеистердің біраз бөлігі өздерінің дүниетанымы осы тақырыптағы көп ізденістерінің нәтижесінде немесе достарымен және таныстарымен қарым-қатынас жасау арқылы қалыптасқанын айтады, «бәлкім, достарыммен әңгімелесу менің қазіргі уақытта Құдай жоқ деген және т.т. пікірімнің қалыптасуына түрткі болған шығар». Бірақ біз сауалнама жүргізген респонденттердің ішінде атеистік дүниетанымға ғылыми немесе арнайы әдебиеттерді оқу, ғылыми фильмдерді көру арқылы келгендерінің саны аз. Атеистердің көпшілігі әдебиетті немесе тақырып бойынша басқа ақпаратты оқымаған, тіпті оны тереңрек тануға да тырыспаған.

Жас ерекшелігі, атеистердің өздерін алғаш атеист ретінде сезінген жас ерекшелігі әрқайсысында әртүрлі. Атеистердің біразы Құдайға сенбейтінін ерте жастан бала кезінен, шамамен 6-7 жаста түсінген. Көбінесе Құдайға деген сенімнің жоқтығын бірінші рет 13-16 жас аралығындағы жасөспірім кезінде сезінен. Атеистердің біршама бөлігінің мұндай көзқарастағы дүниетанымы 20 жылдан кейін қалыптасқан. Бұл ретте респонденттердің ешқайсысы атеизмге есейген шағында келгенін көрсетпеген. Осыған сүйене отырып, көптеген адамдарда атеистік наным-сенімдердің қалыптасуы жас кезде, 30 жасқа дейін болады деген қорытынды жасауға болады.

Атеизмнің мәнін анықтау. Атеизмнің не екенін түсіндіруге келетін болсақ, респонденттердің көпшілігі бұл терминге беретін басты мағына Құдайға сенбеу екенін атап өтеді, «Мен Құдайға мүлде сенбеймін, бұл қандай

да бір ойдан шығарылған кейіпкер деп ойлаймын». Сонымен қатар біз сұхбат алған әрбір атеист бұл терминге қатысты өзінің қосымша мағыналарын да беріп жатты.

Кейбіреулер үшін атеизм - бұл «фанатизмнің» болмауы мен өмірге және кейбір нәрселерге деген еркін көзқарас, «Діндарлар өздері «дүниелік» нәрседен бас тартады, мысалы астың бәрі бір делік, бірақ мұсылмандар шошқа етін жемейді. Мен олардың пікірімен келіспеймін, дінге бола мен өзіме ұнайтын заттан бас тарта алмаймын», «Өз басым атеизмді жеке бостандық формасы деп білемін», «Былайша айтқанда, өмір сүру қарапайым, жеңіл және еркін. Ештеңеге тәуелді емессің. Құдайға да, дінге де». Басқалар үшін бұл ғылыми дүниетаным, «Шын мәнінде мен біз физикалық заңдарға бағынамыз, физика бар, химия бар, ал табиғат физикалық және химиялық реакциялардан тұрады деп есептеймін. Мен біз бағынатын жалғыз заң бұл тартылыс күші және барлық физикалық заңдар деп есептеймін. Олардың діни бірдеңені сіңіріп жатқаны, менің ойымша, бұл әлі де адамдарды, жай тобырды басқару, олардың миын улау деп білемін». Басқалар үшін атеизмнің жанама мағынасы – өз күшіне сену, өзіне және өзінің мүмкіндіктері мен іс-әрекетіне сену, «Атеистер басқа біреудің көмегіне емес, өздеріне көбірек сенеді және ешбір гажайыпқа сенбейді», «Мен тек өзіме ғана, өзімнің жеке іс-әрекетімнің көрінісіне ғана сене аламын деп есептеймін», «Бәлкім, атеист болу оңай да шығар, әлдебір Жоғары күштің бары мен әлдебір дұғаларға сенбеу, білмеймін мүмкін көбінесе өзіңе және өзіңнің күшіңе көбірек сену керек шығар».

Атеистердің біразы олардың пікірінше, адам қалай пайда болды деген сұраққа адам эволюция нәтижесінде пайда болды деп жауап берген: «Микроб пайда болады, осылайыныша пайда болады. Эволюция болып жатыр, болып жатыр. Мүмкін біз бір кездері маймыл немесе ит немесе балық болған шығармыз, мүмкін микроб та болған шығармыз. Эволюция бірнеше жүз мың жыл бойы жүріп жатыр, эволюция әлі де жалғасып жатыр». Әйтсе де көптеген атеистер адамның пайда болуына қатысты экзотикалық гипотезаларды да айтқан, «бәлкім, жоғарыда тұрған біреу бар шығар, бірақ менің ойымша, бұл Аллаһ немесе Құдай емес, тіпті өзге галамишарлық та болуы мүмкін. Шынымды айтсам, мен адам маймылдан пайда болды деген пікірді ұсынған Дарвинге де сенбеймін», «Егер сіз философтарды тыңдасаңыз, олар әлдебір ғарыштық жоспар бар деп есептейді, мүмкін біз бір жерде жасанды жолмен жаратылған шығармыз».

Сонымен бірге біздің сауалнамаға қатысқан респонденттер атеизм ұғымын негізінен табиғаттан тыс нәрселерге сенудің болмауы деп түсінеді деп те айтуға келмейді. Кейбір сұхбатқа қатысқандар дүниетанымның дұрыстығына толық сенімді емес және болашақта «Құдайға және дінге келетінін» жоққа шығармайды, «Мен Құдайға 100% сенбеймін деп айтпаймын, бірақ мен

әлі ол жолға келген жоқпын», «Мен қазірі менің пайымым дұрыс деп санаймын. Мүмкін 10 жылдан кейін менің пікірім өзгертін шығар. Мүмкін мен мұсылман болармын, мүмкін христиан боламын. Мүмкін мен буддист болып қалармын. Оны кім білсін?!». Бұдан өзге біз сұхбат алған атеистердің кейбірі басқа да табиғаттан тыс құбылыстарға, мысалы, тағдырға, аян беретін түстерге, халық ырымдарына, қарғыс пен сиқырға (дуа, қара/ақ сиқыр) сенеді, «Иә, мен тағдырға сенемін, бұл сөзбен айтып жеткізе алмайтын нәрсе, оған нақты жауап бере алмаймын», «Мен тағдырға сенемін, мен сиқырға, әр түрлі қарғысқа сенемін. Олар сиқырлы рәсімдер жасайды, бұл да әсер етеді, мен оның қалай екенін білмеймін, бірақ ол да әсер етеді».

Көптеген атеистер өлгеннен кейін оларды не күтіп тұрғаны туралы ойламауға да тырысады. Көптеген адамдар табиғи физикалық процесс («шіру») болады деп болжайды. Тиісінше, көпшілігі олардың қалай жерленетінін ойламайды. Біреулер кремацияға ниет білдірсе, енді бірі үшін өлгеннен соң қалай жерлесе де оған бәрібір, «Маған бәрібір, керек десе, билесін», «Өлген соң маған бәрібір, мәйіт көшеде жатып қалмас үшін жерлесе болды, керегі тек сол, өлгеннен кейін маған бәрібір».

Атеистердің қоршаған ортамен өзара байланысы. Әрбір атеисттің отбасымен де, қоғаммен де қарым-қатынасының өзіндік тарихы бар. Бұл топтағы респонденттердің жартысына жуығы олардың отбасы өз сенімдерін сабырлықпен, ешқандай қысымсыз қабылдағанын, ал кейбір атеистер үшін отбасы мүшелері де дінсіз адамдар екенін атап өтті. Олар тек сенуші отбасы мүшелерінің неліктен атеизмге келгені туралы сұрақтар қойғанын атап өтті, «алғашында «неге?» деген сұрақтар да туған. Не үшін? қалай?», бірақ сіз оларға өте қарапайым түрде түсіндіресіз, олар бұған араласпайды», «Мен ешқандай зорлық-зомбылық көрсетілді деп айтпаймын, жалпы олар қалыпты түрде қабылдады, ешқандай айыптау немесе бас тарту болмады, менде мұндай сезім болмады».

Атеистердің келесі бір тобы дінге байланысты жақын туыстарымен арада кикілжің болғанын айтады, «Олар жай ғана дастарқан басында отырды, мен мойындадым. Бұл отбасында шағын кикілжің тудырды, тіпті біраз уақытқа достарымен бірге тұруға да тура келді», «Туыстарым қабылдамады. Олар ұзақ уақыт мені сендіруге, идеалистік күштердің бар екенін дәлелдеуге тырысып бақты, бірақ олардың бұл әрекетінен ештеңе шықпады». Сондықтан кейбір респонденттердің туыстарының жағымсыз реакциясынан неліктен қорыққаны да түсінікті болды: «Әлдебір қорқыныш сезімі болды, аздап қорқыныш болды. Бәлкім, бұл сирек кездесетін де шығар. Бұлай қабылданбаған емес, өте сирек». Ал кейбір атеистер тіпті отбасы мүшелеріне өз көзқарастары туралы мүлде айтпаған.

Көптеген атеистердің ортасы әртүрлі, онда атеистер де, агностиктер де, діндарлар да бар. *«Әрине, агностик достар бар, атеистер де бар. Әрине, намаз оқитындар да, сыныптастары да бар, христиандар да аз емес»*. Сондықтан да болар, басқалармен сөйлескенде олар дін және атеизм мәселелерін қозғамауға тырысады, *«бізде Құдай туралы, оның бар-жоқтығы туралы мұндай пікірталас жоқ, сондықтан кейде бір шыныаяқ кофе немесе аздап шарап үстінде бір сөз қылуымыз мүмкін, бірақ көбінесе өзімізді жеке өмірімізді немесе соған ұқсас нәрселерді талқылаймыз»*, *«не себепті екені біз мұндай тақырыпты қозғамаймыз»*.

Атеистердің бақылауынша, олар бейтаныс адамдармен танысқанда, әдетте, олардың сол немесе басқа дінге жағатындары негізінен этникалық шығу тегі бойынша анықтап та жағады: *«Олар мені мұсылман деп ойлап, мұсылман екен деп қалады. Қазақсың ба, ендеше мұсылмансың деген сөз. Олар осылай ойлайды»*, *«Менің сырт келбетім таза қазаққа келгенімен, мені ешкім ешқашан атеист деп ойламайды»*. Сонымен қатар респонденттер дінге және Құдайға деген көзқарасы туралы айтқанда, діндарлар тарапынан түсінбеушілікке тап болған кездерінің болғанын да айтады: *«Мен мұны басқа адамдарға түсіндіре бастағанымда, бұл олар үшін жат, олар мұны түсіне бермейді. Мен адамдарға өзімнің көзқарасымның қандай екенін бірнеше рет түсіндіргім де келді, олар мұны түсінбейді және бұл туралы сөз қыла бастады, әйтсе де бұл жалпы талқылауды қажет етпейді»*.

Сұхбатқа қатысқандар бірнеше рет діни адамдардың оларды сендіруге тырысып, дүниетанымына ықпал еткен жағдайларына тап болған: *«Олар мені сендіре бастады, өйткені олар өз дініне тым қатты беріліп кеткен»*. Кейбір атеистер *«ораза ұстамағаны үшін»* өздерін талқыға салғанын, тіпті өздерінің атеистік наным-сенімі үшін басқа адамдар тарапынан қысымға ұшырағаны жайлы айтады: *«Қарт адамдар сені қалай тәрбиелеген деп қолдарын бір сілтеп, ата-анаңа сөз тигізіп, таспен атқандай болған кездер де болған, өте ыңғайсыз жағдай. Қаншама сөз айтылды, оларға жауап қатуға тура келді. Аулаға шықсам, олар маған лақтыру үшін тас алатын. Өйткені мен орамал тартпаймын, бәрі мен мұндайға сенбеймін деген өз пікірімді айтқанымнан басталды. Осылай балаларға жаман тәрбие бересің, содан кейін олар маскүнем, өтірікші болады деп те айтып жатты»*.

Бірақ, жалпы, атеистердің көпшілігі діндар адамдармен тіл табысу оңай екенін атап өтеді. Басқа адамдардың діндарлығы атеистік көзқарастарды сабырмен қабылдап, өз пікірін таңуға тырыспаса, олар үшін бұл қарым-қатынас пен достыққа кедергі болмайды. Бірақ олардың көбісі айналасындағы адамдар Құдай туралы тым көп айта бастағанда немесе өздерінің діни сенімдерін таңып жатқанда, *«Таңуға тырысатын, өз дінін білмейтін адамдар менің*

шамыма тиеді», «Адам үнемі осылай айта бастаса менің шамыма тиеді. Біздің мектепте үнемі «Алла саған жар болсын» деп жүретін осындай бір қыз болды, әріптесім болды, бұл, Алла туралы үнемі айта беру менің шамыма тиетін».

Өз кезегінде атеистер әдетте басқа адамдардың дүниетанымын өзгерту үшін ықпал етуге тырыспайтынын айтып, «Мен діндар адамды өзі сенетін нәрсенің жоқтығына және оның шындыққа жанаспайтындығына сендірмеймін. Яғни, бұл – адамның жеке шекарасы деген сөз. Бұл әр адамның – өз еркінде». Бірақ олардың кейбіреулері дін және атеизм тақырыбында басқа адамдармен дауласып та жатады: «Даулар болды, бірақ мен оларды өте агрессивті деп айта алмаймын. Бірақ олар орынды болды, мүмкін басымырақ болды, бірақ олар агрессивті емес еді». Өз сенімін еркін және ашық білдіру қабілеті атеистер үшін өте маңызды, өйткені бұл – жеке бас бостандығының бір түрі, «Менің ойымша, бұл өте маңызды. Бұл тұрғыда, менің ойымша, бұл әркім үшін маңызды және бұл жерде тек атеистік нанымдар туралы ғана емес, жалпы кейбір жеке көзқарастар туралы, әр адамның өз пікірін білдіру мүмкіндігі болуы керек және әлдекімнің еркіндігі мен шекарасына зияны тимесе, ол адамды сол пікірі үшін талқыға салмау өте маңызды деп ойлаймын», «Мен үшін бұл аса маңызды емес. Мен орнымнан тұрып, «Мен атеистпін!» деп ешкімге жар салмаймын, сенетіні сенеді, ал, мен өзіммен-өзім жүрген жанмын».

Атеистер мен діни әдет-ғұрыптар. Сұхбатқа қатысқан атеистердің барлығы дерлік, мысалы, жерлеу және үйлену тойларына, яғни діни рәсімдер өтетін орындарға қатысты іс-шараларға қатысқан немесе әлі де қатысып келеді. Сонымен қатар бұл жағдайда әркім өзін түрліше ұстайды. Кейбір адамдар діни жоралғыларға қатысудан бас тартады (олардың пікірінше, бұл да басқа адамдардың түсінбейтінін немесе талқыға салатынын білдіреді; «неге екені белгісіз, олар мені қанша сөз қылса да, орамал тарта алмаймын»), ал кейбірі оларға қатысып та жатады. Діни рәсімдерге қатысатындар ең кемі екі себеппен бұлай жасайды: басқаларды сыйлағандықтан («Иә, тек адамға сый көрсету үшін. Мен жақын адамдарымның, туыстарымның, ата-анамның жерлеу рәсімдерінде болдым, бұл туралы ата-анам да білді, олар ештеңе деудің қажеті жоқ, туысы гой, бар болғаны сыйластық деді») немесе дау-жанжал тудырғысы келмегендіктен («Негізі, мен де басқалар сияқтымын, елден ерекшеленбес үшін басқалар не істесе соны істеп тұрамын. Бізде тәрбие көрмеген, андай-мұндай деп айтып шыға келетінін түсінесіз гой. Тек ерекшеленбеу үшін, ешкімге ештеңе дәлелдемеу үшін жай ғана сол жерде тып-тыныш тұрасың, бар болғаны – осы»).

Әлеуметтік болмыстағы атеистер. Сұхбатқа қатысқан атеистердің барлығы олардың дүниетанымы жұмысқа орналасу немесе мансаптық өсу барысында ешқандай кедергі келтірмегенін айтады, «Мен жұмыста қолайсыз

жағдай орын алып, ешкімді шектегенін көрмедім», сондай-ақ білім алуға ешқашан кедергі болмағанын атап көрсетеді. Кейбір атеистер мектепте жекелеген мұғалімдер тарапынан діни дүниетанымды қалыптастыру әрекеттері орын алса, онда жоғары оқу орындарында мұндай мұғалімді кездестіргенін атап өтеді, «Мектепте - мүмкін солай болған да шығар, бірақ 100% солай болғаны менің есімде жоқ. Университетте академиялық орта белгілі бір зайырлылықпен ерекшеленеді, бұл университетте мұндай іргелі діни сезімдердің болуына жол бермейді». «Мұның әскерге де қатысы бар. Әскери қызметке алынған мүмкіндігі бар респонденттер әскерде әріптестері тарапынан түсініспеушілікке тап болғанын, бірақ қысым көрсетілмегенін атап өткен. Мүмкін әскерде болған да шығар, бірақ мұны түсіндіру керек, оны кібіртіктеп созбай, оларға түсініксіз терминдерді қолданудың да қажеті жоқ, турасын айтқан жөн». Сонымен қатар кейбіреулер әскери бөлімде, керісінше, діндарлықтың кез келген көрінісін мақұлдамайтынын атап өтеді, «әскери жарғы бар, онда әскер туралы нені білу қажет, саған не істеу керек екеннің бәрі жазылған. Онда жазылмағанның бәрінің сізге қатысы жоқ, жеке өміріңізді өз үйіңізде қалдырыңыз».

Зерттеу көрсеткеніндей, атеистердің басым көпшілігіне Қазақстанда өмір сүрген қолайлы, олар дінге деген көзқарасына байланысты кемсітушілікке байланысты елден кетуді ойламаған. Тек экономикаға қатысты туындаған себептерге байланысты әлдебіреуі эмиграция жайлы ойлануы мүмкін. Бұл тұста біз сұхбат алғандардың көпшілігінің Қазақстанның зайырлы мемлекет екенін білмегендегі, негізінен «зайырлы мемлекет» дегеннің не екенін білмегендігі таң қаларлық ажит емес. Әйтсе де бұл терминді білмейтіндердің өзі мемлекет тарапынан наным-сенімге байланысты ешқандай кемсітушілікке ұшырамағанын немесе байқамағанын атап өтеді: «Мемлекеттің әлдекімді діни себептермен қудалағанын кездестірмедім, мен мұндай фактілерді ешқашан байқамадым», «Мен әлдекімге шектеу қойғанын да көрмедім».

Бірақ мемлекеттің діни топтарға, сондай-ақ атеистерге тең қарау мәселесіне келсек, біз сұхбат алған атеистердің пікірі екіге бөлінді. Респонденттердің бір бөлігі мемлекет ешкімге айрықша көңіл бөлмейді немесе керісінше, ешкімге діни негізде қысым жасамайды, елдегі барлық діни және діни емес топтарға бірдей қарайды деп есептесе, «Мен ол үшін мемлекет ештеңе жасамайды, бірақ ол бірнәрсе жасауға тиісті емес, ол бәріне тең қарайды деп санаймын», респонденттердің келесі бір бөлігі мемлекет ислам мен мұсылмандарға ерекше көңіл бөледі деп сенімді түрде жауап берген. Бұл ретте кейбір респонденттер мемлекеттің зайырлылық қағидаттарын толық ұстанбайтынын баса айтады. «Бізде, әсіресе, мұсылмандарға көп басымдық беріледі. Мен тіпті олар одақтас па деп те ойлаймын. Мемлекет діни рәсімдердің нормативтік негізін белгілейді, ал оның орнына дін билік институттарын қолдай-

ды», «*Мешіттерге де көп басымдық беріледі. Өйткені көп жерлерде мешіттер көптеп салынып, ашылып жатыр*».

Қазақстанның жоғары лауазымды тұлғаларының өпшілік алдында сөйлеген сөздерінде және олардың имиджін қалыптастыру кезінде діни тақырыпты пайдалануына қатысты атеистердің көзқарасы әртүрлі. Олардың кейбіреулері саясаткерлер мен мемлекеттік лауазымды тұлғалардың мұндай мінез-құлқын әбден түсінікті және орынды деп есептейді, өйткені қазақстандықтардың көпшілігі өздерін әлдебір діннің өкіліміз деп санайды, тиісінше халықпен ортақ тіл табысу үшін олар сондай қадамға барады, «*Өте орынды. Мүмкін көпшілігіміз мұсылман болғандықтан шығар*», «*Әлдебіреуі шынайы сенгендіктен осылай жасаса, ал енді бірі мүмкін олардың пікіріне құлақ асып, өзіне дауыс беру үшін жасайтын да шығар*».

Басқа респонденттерге, керісінше, мемлекеттік лауазымды тұлғалардың діни тақырыпты пайдалануға тырысатыны ұнамайды, өйткені олардың пікірінше, бұлай болуы мүмкін емес: «*Президент ол халықтың нақты бір қалауын орындайтын тұлға болғандықтан, бәлкім ол діни сарындағы идеяны таратуға тиіс емес*». Президенттің резиденциясы Ақордада 2023 жылы өткен ауызашар сынды оқиғалар да біз сұхбат алған атеистер арасында түрлі пікір туғызды. Кейбіреуі мұны қалыпты деп санайды, «*Иә, бұл қалыпты жағдай. Онда тұрған не бар? Оның еш әбестігі жоқ. Мен талай рет ауызашар жасап, ауызашарларға қатыстым, онда тұрған ештеңе жоқ*» десе, ал енді бірі бұл оқиғаны қабылдамай, тіпті сын айтады, «*Мен бұған қарсымын. Жеке өз басым мен бұған қарсымын. Ауызашар жасағың келсе, жаса, ал оны телдидардан көрсетудің не қажеті бар?*», «*Ой, сұмдық, деңгейіміз тым төмендеп кетті. Ол адамдар үшін ұялып тұрмын, олар аш жүрген жоқ, өздерін тым төмен түсірді*».

Қазақстанда кейбір діни мерекелердің демалыс күні деп жариялануына келетін болсақ, біз сұхбат алған атеистердің түгелдей дерлік оң көзқарас танытады, өйткені олар үшін де бұл күндер демалыс болып саналады: «*Жарайды, мен демаламын. Бұл мүлдем маңызды емес, демалыс күнінің саны артады. Қазақстанда мұсылмандардың да, христиандардың да мерекелерінің тойланғаны жақсы. Діндар адамға мұның пайдасы, олар сонда тойлайды, ал бізге тиер пайдасы - біз демаламыз*». Кейбіреулер тіпті діни мерекелерді өздері де тойлауға дайын. «*Мен қолдаймын. Мүмкін мен өзім де тойлайтын шығармын*». Бірақ бұған екіұшты пікір білдіргендер де болды: «*Менің ойымша, жұмыс күндерін жеңілдету айтарлықтай дұрыс деп санаймын, бірақ діни мерекелерді негізге алу, меніңше, дұрыс емес*».

Діндарлардың немесе атеистердің сезімдерін қорлағаны үшін жауапқа тартылуына қатысты айтар болсақ, респонденттердің көпшілігі бұл үшін қыламыстық жауапқа тартылмауы тиіс деп санайды. Сонымен бірге респон-

денттердің кейбіреулері тура жәбір көрсету фактісі болса, онда әкімшілік жауапкершілікке тартылуы тиіс деп санайды, «Айталық, әкімшілік жауапкершілік болуы мүмкін. Жеңіл-желпі бірдеңе емес. Алдымен қалай болуы қажет екенін түсіндіріп, ескерту жасау қажет. Бірнеше АЕК айыппұл түрінде». Келесі бір бөлігі «сезімдерін қорлағаны үшін емес», тікелей жеке тұлға ретінде адамның өзін қорлағаны үшін жауапқа тартылуы тиіс деп санайды, «Егер жеке тұлға ретінде адамның өзін қорласа, онда жауапқа тартқан жөн, ал діндардың сеніміне қатысты болса, онда олай айту қиынға соғады». Үшінші тобы ешқандай да жауапқа тартылмауы тиіс деп болжайды, «Бұл мені еркіндігімнен, атап айтқанда, кейбір тұста дінді теріске шығару кезінде пікірталас жүргізу барысында қиындық тудыруы мүмкін».

Мектептерде хиджаб кию мен басқа діни атрибуттар тағу туралы айтар болсақ, атеистердің көпшілігі мұны қолдамайды. Сонымен қатар егер кейбіреулері дәлел ретінде балаға таңдау еркіндігін беру қажет деп тапқан, «Менің ойымша, бұл дұрыс емес, бала өскеннен кейін өзі шешім қабылдағаны жөн. 4-5 жасар қыздың хиджап кигені не тәйірі?!», ал енді кейбірі діни атрибуттар тағуды діни тұрғыда насихаттауға жол бермеу керегін айтады, «Менің өз бағамдауымша, бұлған тыйым салу қажет, өйткені діни атрибуттарды тағу өз кезегінде қоғамда діни көңіл-күйді насихаттаудың ашық түрі болып табылады».

Атеистермен жүргізілген сұхбаттарды қорытындылай келе, Қазақстандағы олардың көңіл-күйі жайлы бірқатар тұжырым жасауға болады. Біріншіден, ең әуелі атеистердің басым көпшілігі дін тақырыбы күн тәртібіне қойылмаған зайырлы отбасыларда туып-өскен. Әдетте, отбасы мүшелері, егер олар белгілі бір діни әдет-ғұрыптар мен рәсімдерді аңда-санда, ерекше оқиға орын алған тұста ғана орындаған. Тек санаулы атеистердің отбасы мүшелері ғана аса діндар адамдар болған.

Екіншіден, барлық атеистер жас кезінде: бәлкім бала кезінде, бәлкім жасөспірім шағында, мүмкін 30 жасына дейін атеист болған. Сұхбатқа қатысқан атеистің бірде-біреуі егде тартқан шағында атеист болмаған.

Үшіншіден, атеистердің түгелдей дерлігі атеизм бұл ең алдымен, Құдайға деген сенімнің жоқтығы деген пікірмен келіседі, бірақ көпшілігі бұл ұғымға жанама мағына үстейді. Сонымен қатар біз сұхбат алған атеистердің барлығының діни сана-сезімі жоқ деп те айтуға болмайды, олардың көпшілігі тағдыр сынды ғажайып құбылысқа, халық ырымдарына, сиқырға және т.б. сенеді.

Төртіншіден, сауалнамаға қатысқандардың көбінің отбасы мүшелері олардың атеист екенін асқан байсалдықпен қабылдаған, әйтсе де оларды райынан қайтаруға немесе көзқарасына қалай да ықпал етуге тырысқан. Со-

нымен қатар кейбір атеистер туыстарымен араздасқан, бірақ соңында олардың таңдауымен келіскен.

Бесіншіден, атеистердің көпшілігі өздерінің наным-сеніміне байланысты ешқандай қиындыққа душар бонмаған. Олардың ортасы алуан түрлі, олардың ішінде агностик те, атеист, те, діндарлар да бар. Достар атеистік нанымдарға төзімділік танытады, бірақ діндарлармен қарым-қатынас кезінде дін тақырыбы сөз болмайды.

Алтыншыдан, бейтаныс адамдармен қарым-қатынас барысында атеистер дін мен атеизм тақырыбында біршама дау-жанжалға тап болады. Негізінен, жаңа танысқан адамдар атеистерді райынан қайтаруға, олардың пікіріне ықпал етуге, олардікі дұрыс емес екенін дәлелдеуге тырысады. Кейбір тұста ашық түрде сынау мен ашық түрде озбырлық көрсету фактілері де орын алып жатады. Бұдан өзге бірнеше атеистер бірқатар адамдардың олардың атеист екенін білгеннен кейін олармен араласпай кеткенін де еске салады.

Жетіншіден, көптеген атеистер өздерінің сенімдерін жарияламауға тырысады, олар тек өздерінен сұрағанда ғана ол туралы айтады. Сонымен бірге көптеген адамдар этникалық шығу тегіне қарап-ақ оларды діндар деп санайтынын айтады.

Сегізіншіден, атеистер мемлекеттің діни сипаты бойынша кемсітушілік саясат жүргізгенін байқамаған. Дегенмен сұхбатқа қатысқандардың айтарлықтай бөлігі мемлекет деңгейінде исламды алға тартуға күш салады деп санайды. Мемлекеттік лауазымды тұлғалардың діни риториканы қолдануына қатысты атеистердің білдірген көзқарасы да әртүрлі: бірі түсіністік танытып, қолдаса, енді бірі толықтай қарсы. Алайда діни мерекелерді демалыс деп жариялауды атеистердің басым көпшілігі дұрыс қабылдайды.

Қорыта айтқанда, атеистердің ешқайсысы өздерінің наным-сеніміне қатысты қудалаумен байланысты Қазақстаннан көшуді ойламайды. Сұхбат барысында басым көпшілігі оларға Қазақстанда өмір сүрген айтарлықтай қолайлы деп көрсеткен. Сонымен қатар діндарлар тарапынан ашық зәбір көрсету түрінде олардың наным-сенімін қабылдамау фактісінің орын алуы атеистердің әлеуетті түрде кемсітушілік топ болуы мүмкін екенін білдіреді. Атеистердің пікірінше, бұған мемлекет өкілдерінің тарапынан дінге ашық түрде қолдау танытуының артқаны себепші болуы мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеуді қорытындылай келе, қазіргі Қазақстанда мемлекеттің зайырлылық принципі іс жүзінде қалай жүзеге асырылатыны, сондай-ақ бүгінгі таңда атеистердің жағдайы қандай екендігі туралы кейбір тұжырымдар жасауға болады. Біз мемлекетте зайырлы мемлекеттің қағидаттарын толыққанды қамтамасыз ету үшін, оның ішінде ар-ождан бостандығы құқығын іске асыру және атеистер кіретін барлық діни және діни емес топтардың құқықтарын қорғау үшін барлық құқықтық жағдайлар жасалғанын анықтадық. Кітап жазу кезінде қолданылып жүрген заңнама да, Тәуелсіз Қазақстанның бірінші Конституциясын қоса алғандағы, күші жойылған нормативтік-құқықтық актілер де – осы құжаттардың барлығында атеистерге және басқа топтарға де-юреге қоғамның толыққанды мүшесі болуға, өз құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға және қорғауға, сондай-ақ өз нанымдарын таратуға мүмкіндік беретін нормалар бар. Алайда, біз жүргізген зерттеу көрсеткендей, іс жүзінде қазақстандық қоғам заңнамада жазылған зайырлылықтың декларацияланатын принциптерімен толық жүзеге асырмайды және атеистерге әрқашан толерантты көзқарас бола бермейді.

Біздің сауалнамаға қатысқан респонденттердің көпшілігі мемлекет жүргізіп жатқан дінге қатысты саясатты түсінеді және мақұлдайды. Сонымен қатар, бұл саясатты түсіну, сондай-ақ оны мақұлдау өзін сенушілер қатарына жатқызатындар арасында жиі кездеседі. Сонымен бірге, атеистер діни саясатты мақұлдамайды немесе бұл мәселе бойынша пікірі жоқ, бұл олардың өздерін оны жүзеге асырудың объектісі деп санамауына байланысты болуы мүмкін. Биліктің дінге қатысты жекелеген шаралары мен шешімдерін мақұлдау респонденттер тобында өзгешеліктер де байқалады. Мысалы, егер сенімді және тартыншақ теистер ханафи Исламы мен православты дінінің тарихи рөлін мойындауды мақұлдағанмен, бірақ мемлекеттік мекемелер мен білім беру мекемелеріндегі ғибадат бөлмелеріне тыйым салуды келіссе, онда атеистер бұл шараларға немқұрайлы қарайды немесе оларды мақұлдамайды.

Дегенмен, біз сұраған респонденттердің көпшілігі мемлекет зайырлы болуы керек деп санайды. Бірақ сонымен бірге олардың едәуір бөлігі пассивті зайырлылық моделіне жақын, бұл дінді қоғамдық саладан қатаң түрде шығарып тастауды көздемейді және сонымен бірге діннің мемлекет істеріне араласуына жол бермейді.

Респонденттердің төрттен бірінен астамы Қазақстанда мемлекеттік дін болғанын қалайды, сонымен қатар ол заңдарды қабылдауда және білім беру саласына, сондай-ақ сот шешімдерін шығаруға ықпал етпеуге тиіс.

Біздің сауалнамаға қатысқан респонденттердің арасында толық теократиялық мемлекет жақтаушыларының саны көп емес, бірақ респонденттердің едәуір бөлігі сот шешімдерін шығаруда шарифатты қолдануға жол берілетіндігін және діни негізде саяси партиялардың қызметін қамтитын белгілі бір діни пікірлермен келіскен. Зайырлы мемлекет ұстанушыларының ең аз саны тәжірибешілер мен номиналды мұсылмандар арасында, сондай-ақ православты практиктері арасында байқалады. Ең көбі – атеистер мен символдық православтар арасында кездеседі. Сонымен бірге, зерттеу барысында, атап айтқанда, фокус-топтық пікірталастар кезінде біздің сауалнамаға қатысқан респонденттер арасында зайырлылық туралы түсінік өте төмен екендігі анықталды. Көптеген респонденттер мұндай сөзді жиі естімеген, ал егер естіген болса, оған мүлдем басқа мағынада түсініп жүрген.

Егер қазақстандық қалалардағы діни ахуал және діндарлық деңгейі туралы қорытынды жасасақ, сауалнама қорытындысы бойынша респонденттердің басым көпшілігі өздерін мұсылмандарға, қалғандары басқа конфессиялардың өкілдеріне, әсіресе православтарға жатқызғанын байқауға болады. Сауалнама көрсеткендей, атеисттердің саны шамалы және шамамен 4% құрайды. Респонденттердің жартысынан көбі өздерінің шығу тегіне сүйене отырып, белгілі бір конфессияны ұстанады, яғни ата-бабалары осы дінді ұстанған деп негізгі дәлел ретінде аталады. Қалған себептер респонденттер үшін онша маңызды емес. Бірақ бір қызығы, аз қамтылған топтардың респонденттері басқаларға қарағанда белгілі бір дінді саналы түрде таңдауға баса назар аударды. Респонденттер үшін дін туралы ақпараттың негізгі көзі олардың туыстары мен жақындары (достары, таныстары, ата-аналары мен туыстары) болып табылатынын атап өтеміз.

Фокус-топтық пікірталастардың мазмұнын талдау көрсеткендей, 50 жастан асқан респонденттер арасында ең көп айтылған категориялар атеизм мен дін, ал жастар арасында ислам болды. Ересектерге арналған фокус-топтарда Ислам туралы айту христиандық туралы айтудан 2 есе көп болды. Сондай-ақ, 50+ буынының өкілдері хиджаб немесе никаб киетін әйелдер мен қыздарға теріс көзқараспен қарайтыны, оларға жиі сенімсіздік пен ашық жақтырмаушылық сезіледі, ал жастар арасында мұндай әйелдер мен қыздарға деген көзқарас әлдеқайда төзімді екені анықталды. Сонымен қатар, барлық жастағы респонденттер хиджаб пен никабты қазақ әйелдерінің гардеробының дәстүрлі элементтері деп санамайтынын, оларды қоғам мен мәдениетті арабтандыру компоненттері деп атайтынын атап өтті. Осыған байланысты, ФТ қатысушылары талқылау кезінде ифтар емес, ауызашар сөзін жиі қолданғаны қызық болды.

Атеизмге келетін болсақ, ФТ-тың жас қатысушылары ғылыми ате-

изм мемлекеттік идеологияның элементтерінің бірі болған КСРО кезінде өмірінің едәуір бөлігін өткізген аға буын өкілдеріне қарағанда бұл категория туралы аз біледі. Сонымен қатар, сауалнама нәтижелері жастардың (30 жасқа дейінгі) ортасында үлкен жастағы адамдарға қарағанда атеисттердің көп екенін көрсетті. Атеистердің көпшілігі атеистердің өздерімен, сондай-ақ символдық және номиналды православты және символдық мұсылмандармен қоршалғаны табиғи нәрсе. Ең азы – тәжірибешілер мен номиналды мұсылмандар арасында болды.

Сауалнамаға қатысушылардың жартысынан көбі өз қаласындағы атеистерге деген көзқарас төзімді және тыныш екенін көрсетті. Бірақ сауалнамаға қатысқандардың көпшілігі елдегі атеистерге деген көзқарас олардың қаласына қарағанда нашар деп есептейтініне назар аудартады. Алайда, сауалнама барысында респонденттерге қойылған қосымша сұрақтар іс жүзінде респонденттердің едәуір бөлігі атеистерге төзімсіз және толеранттық емес екенін көрсетті. Осылайша, респонденттердің 60%-ы қазақстандық қоғамда атеистік көзқарастардың таралуына жол бермеу керектігін атап өтті. Респонденттердің шамамен бірдей саны атеистерге сенушілермен тең дәрежеде өз сенімдерін ашық жариялауға жол бермеу керек деп есептеді, сонымен қатар діндар адамдардың атеистерге қарағанда моральдық және адамгершілік қасиеттері жоғары екендігімен келісті.

Егер атеистердің өздері туралы қорытынды жасасақ, онда олардың едәуір бөлігі көбінесе қоғам тарапынан өз көзқарастары мен сенімдерін түсінбейтініне тап болатынын байқауға болады. Олардың көпшілігі өздерінің сенімдеріне қатысты дау-дамайға, тіпті қақтығыстарға тап болды және мәжбүр болды, ал кейбіреулері тіпті ашық агрессияға ұшырайды. Даулар, қақтығыстар, сондай-ақ сенушілердің атеистерді көндіруге деген табанды әрекеттері соңғылардың өз көзқарастарын жиі жарнамаламауына және бұл туралы бейтаныс адамдар арасында айтпауына әкеледі. Кейбіреулер дін мен атеизм тақырыбын тіпті жақын ортада, достары мен туыстарының арасында сөз қозғамауды жөн көреді. Кейбір атеистер өз тарапынан басқа адамдардың сөзіне қалмауына жол бермеу үшін әртүрлі іс-шаралар барысында белгілі бір діни рәсімдер мен рәсімдерді ресми түрде орындауға мәжбүр. Осы топтағы зерттеуге қатысушылардың пікірінше, мемлекет атеистерді және басқа діни және діни емес қауымдастықтардың өкілдерін кемсітпейді, бірақ соған қарамастан исламды ілгерілетуге ықпал етеді, мұсылмандарға көбірек көңіл бөледі және артықшылықтар береді. Бірақ соған қарамастан, атеистер өздерінің сенімдері негізінде елден эмиграциялау туралы ойламайды.

Осылайша, сауалнамаға қатысқан қала тұрғындарының көпшілігі зайырлылық принципіне қатты берілгенімен және діннің мемлекет істеріне арала-

суын құптамаса да, респонденттердің тағы бір маңызды бөлігі әлі де клерикализмге және зайырлылықтан бастартуға бейім. Сауалнама мен фокус-топтық пікірталастардағы респонденттер жыл сайын сенушілер санының өсуіне және сенбейтіндер санының азаюына баса назар аударғандықтан, уақыт өте келе дін қызметкерлерінің саны арта түседі деп болжауға болады. Қазірдің өзінде респонденттердің жартысынан көбі атеистерге сабырсыздық пен төзбеушілікті көрсетеді, бұл атеистердің өз қалаларындағы атеистерге деген көзқарасын сабырлы және төзімді деп санайтынына қарамастан, олардың сенімдерін ашық білдіруден және таратудан бас тартуымен көрінеді. Бұл зайырлылық принциптеріне сәйкес келмейтіні анық. Атеистердің сенушілер көбінесе олардың көзқарастарын өзгерту үшін оларға қысым көрсетуге тырысады немесе оларды ашық түрде айыптайды деген дәлелдері бұған қосымша дәлел болып табылады.

Біздің ойымызша, барлық діни және діни емес топтар өздерін жайлы сезініп, олардың қауіпсіздігіне сенімді болған кезде ғана мемлекет толықтай зайырлы бола алады. Жүргізілген зерттеу қазақстандық қоғамда зайырлылық қағидатын қамтамасыз етуде әлі де проблемалар бар екенін көрсетеді, бірақ олар әлі де сыни ауқымнан алыс екендігін көрсетті. Дегенмен, сенбейтін адамдарға байланысты төзбеушіліктің өсуін тоқтату үшін мемлекет осы салаға ерекше назар аударуы керек. Олар өздерін мемлекет тарапынан кемсітушілікті сезінбесе де, сонымен қатар мемлекеттің оларға қандай да бір көңіл бөлетінін де көрмейді.

«Стратегия» ӘСЗО», 2023 ж. қыркүйегінде орындаған
«Қазіргі Қазақстандағы зайырлылық пен атеизм» кітабына

Пікір

Пікір беріп отырған есеп Роза Люксембург Қорының (RLS) қолдауымен Германияның экономикалық келісім мен даму федералдық министрлігінің қаржысы есебінен жүзеге асырылған «Стратегия» ӘСЗО-ның форсайттық әлеуметтік зерттеуінің негізінде жазылған.

Зерттеу тақырыбы сөзсіз өзекті, себебі бұл Қазақстан қоғамының дүниетаным менталдылығының қарқынды өзгеруімен және осы процестің теориялық-әдіснамалық, қолданбалы өлшемдерде де зерттеу жұмыстарының жеткілікті түрде жүргізілмеуімен байланысты. Қазақстандағы қазіргі діни процестің әлеуметтік өлшемдері ғылыми қоғамдастық үшін саналы қажеттілікке айнала қойған жоқ, сарапшылар ортасында тиісті жауабын таппай, саяси мән-недімменгі ойластырылмаған. Сонымен бірге ішінара және қазақ қоғамының аясынан тыс дінді енгізу процесін күштеп енгізуге жағдай жасап, тек қана дүниетанымдық көзқарасының ғана емес, сондай-ақ діндарлықтың/дінсіздіктің теңгерімін бұзуға ықпал ететін саяси сәйкестікті де қайта қарастырудың алғышарттарын құруға мүмкіндік береді.

Зерттеу авторлары зерттеу стратегиясын кәсіби тұрғыда негіздеп отырып, оның ғылыми және практикалық сұранысының жеткілікті түрде кіріктіре білген. Мақсат-міндеттері орынды айқындалған және заманауи әлеуметтік гуманитарлық әдістер (жалпылау, қайта құру, герменевтика, көзбен шолу) кешенін, сондай-ақ SPSS-те жалпы әлеуметтік мәліметтерді өңдеу әдістерін қолдана отырып, олардың шешіміне қол жеткізе білген.

Теориялық-әдістемелік, ұйымдастырушылық-әдістемелік, түсіндіру-кіріктіру стратегиялары кәсіби тұрғыда мінсіз құрылған, бұл зерттеуді тез арада оның ұйымдастыру кезеңінен бастап сарапшылар қауымына нәтижелерін ұсынуға мүмкіндік берді.

Аналитикалық есеп логикалық бірізді құрылған: Қазақстандағы күрделі жағдайға жіті талдау жасайтын теориялық негізделген тараудан, сондай-ақ зерттеу сипатындағы түсіндірмелі тараулардан тұрады. Стилистикасы, негізгі терминологиялық анықтамалар, зерттеу мақсатының айқындылығы мен алға қойылған міндеттердің шешіміне қол жеткізуі есепті ғылыми критерийлерге сай біртұтас, нанымды, дәлелді зерттеу ретінде қабылдауға себепші болып отыр. Зерттеу нәтижелерін мейлінше толық түсіндіру үшін триангуляция принципі қолданылған, бұл тұжырымдарды толықтай негіздеуге мүмкіндік беріп, олардың айқындылығы мен мәнділігін дәлелдей түседі.

Зерттеудің мәнділігі былайында анықталады:

- өзіндік бастамашылығымен, инновациялығымен, өзектілігімен, дер уақытында орындалуымен,

- діни жағдайды талдаған басқа зерттеулермен салыстырғанда, әдістері мен стратегиялары кешенді құрылған,

- нәтижелерінің құндылығымен (олар бірегей, объективті, ол тек Қазақстанның діни көрінісі туралы жана білімін ғана емес, сонымен қатар қоғамды діншілдендіру процесі жайлы білімін де қалыптастырады),

- жүзеге асырудың барлық кезеңінде (бағдарлама, әдіснамасы, жинақтау мен кіріктіру, мәтін түрінде ұсыну) кәсіби тұрғыда ұсынылған,

- дін әлеуметтануына өз үлесін қосады,

- мемлекеттік институттардың діндар және дінге сенбейтін азаматтармен өзара байланыс жасау саясатын жаңғыртуға себепші болады.

«Қазіргі Қазақстан қалаларындағы атеистер мен атеистік наным-сенімдерді қабылдау: ұрпақ сабақтастығы негізінде» зерттеуі қазіргі Қазақстан қоғамындағы діни ахуал мен діни процесс дамуының күрделі жағдайын талдап, бірқатар мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл мәселелер – аз уақыт ішінде түсіндіре салатын мәселе емес, бұл зайырлы мемлекет мәртебесін, оның сақтап қалуды немесе одан айрылып қалуды түсіндіретін іргелі мәселелер. Мәселе мынада:

- Теория жүзінде Қазақстанда зайырлылық моделі бар ма және ол әлеуметтік өмір тәжірибесінде қалай іс асады?

- Зайырлылықтың елдік моделі мемлекеттің даму мақсатына, құндылықтары мен нормаларына сәйкес келе ме, ол діндар және дінге сенбейтін азаматтардың мүддесін үйлестіруді қамтамасыз ете ме?

- Қазақстандағы діни процесс дін саласындағы мемлекет саясатының негізгі идеологиясына деген көзқарасты өзгерте ме?

- Құқықтық саланың діни бірлестіктермен өзара байланысын мемлекеттік реттеуге қатысты тұжырымдар қайта қарастыруды талап ете ме?

- Мемлекет пен ДБ, мемлекет пен азаматтардың діни қарым-қатынасын заңды реттеу үшін дін, діндар, атеистер, діни наным-сенім, ой еркіндігі, еркіндік құқығы ұғымдарының қазақ тіліндегі түсіндірмесі қажет пе?

- Қоғамдағы зайырлы/діни өмір контекстінде өзара тепе-теңдік бұзылуының маңызды және әлеуметті қауіпі бар ма?

- Зайырлылық пен діни ұғымдарының теңгерімін іздеу қажет пе?

- Жастарды оң дүниетанымдық көзқарасын әлеуметтендіруде мемлекет мүддесіне баса назар аудара отырып, діни құрылымдармен өзара байланыс орнату үшін тиімді мемлекеттік тәсілдерді әзірлеу қажет пе?

Зерттеу мазмұны зерттеу жүргізілмеген аймақтарды, келелі мәселені кеңейтуді (діндарлар мен дінге сенбейтіндердің «портреті» мен бағдарын әзірлеу, олардың өмір сүру қалпы, әлеуметтік белсенділігі және т.т. маңызды) есепке ала отырып, одан әрі қарай зерттеуді қажет ететінін дәлелдейді.

Есептің толық мәтін түріндегі форматының Қазақстандағы заманауи әлеуметтік процесстерге бей-жай қарамайтын кез келген жанның қызығушылығын оятары сөзсіз. Сондықтан оның жариялануының әлеуметтанушылар, дінтанушылар, саясаттанушылар сынды жас зерттеушілерді оқыту барысында, сондай-ақ ғылыми зерттеулерді салыстыру үшін септігі тиері анық. Дін саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеуге қатысы бар тұлғаларға зерттеу нәтижелерін таныстырған жөн.

Рецензент:

философия ғылымдарының докторы,
профессор

Е.Е. Бурова

«Стратегия» ӘСЗО», 2023 ж. қыркүйегінде орындаған
«Қазіргі Қазақстандағы зайырлылық пен атеизм» кітабына

Пікір

«Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығы» Қоғамдық қорының авторлық ұжымының «Қазіргі Қазақстандағы зайырлылық пен атеизм» ұсынып отырған «Қазіргі Қазақстандағы зайырлылық пен атеизм» кітабы Роза Люксембург Қорының (RLS) қолдауымен «Қазіргі Қазақстан қалаларындағы атеистер мен атеистік наным-сенімдерді қабылдау: ұрпақ сабақтастығы негізінде» жобасының аясында жүзеге асырылған әлеуметтік зерттеу нәтижелерін ұсынады.

Аталған жұмыстың өзектілігі күмән тудырмайды. Қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық құрылымы кешегі кеңестік кезеңмен ұштасып жатыр. Қайсар атеизм саясатына негізделген кеңестік идеологияның күйреуі дінге деген асқан қызығушылықты оятып, жаппай дінге бет бурудың артуына ықпал етті. Діни жаңғыру қазіргі Қазақстан қоғамының дүниетанымдық көзқарасын өзгертуге айтарлықтай әсер етті, әлі де ықпал етіп келеді.

Зайырлылық, зайырлы мемлекет пен атеизм ұғымдарына кіріспесінде берілген қазіргі анықтамалар мемлекеттік-конфессияаралық қарым-қатынас салада ұсынылған дискурсивтік тәжірибелерді ескере отырып, азаматтардың ар-ождан еркіндігі құқын жүзеге асыру саясатын құруда, діни саладағы өзекті мәселелердің жалпы кеңістігін құру барысында жоғары сұранысқа ие. Отандық және шетелдік авторлардың жұмыстарына негізделіп берілген бірқатар ұғымдар қатарын талдау құбылыстың мәнін түсіндіру үшін бағыт-бағдар беруге мүмкіндік беріп, одан әрі зерттеу әдіснамасында қолданылады. Бұл ұғымдармен қатар қазіргі процесстерді толық түсіндіру үшін десекуляризация, постсекуляризм және т.б. сынды ұғымдарды да қарастырған жөн.

Жобаның негіздемесі, өзекті саланы анықтау қоғамда дінге сенбейтіндерге, соның ішінде атеистерге деген көзқарастың өзгеруі; қазіргі Қазақстандағы атеистердің көңіл-күйі; сондай-ақ діни сәйкестендіру мен мемлекеттің зайырлылық принципін өзара байланысы аясында құрылған.

Зерттеудің әдіснамасына сандық және сапалық әдістер жатады. Зерттеу нысаны ретінде қала тұрғындары алынған, республикалық маңызы бар қалаларды, облыс орталықтары мен шағын қалаларды қоса алынып отыр, бұл Қазақстан халқының дүниетанымдық бағытын дамытудың заманауи тенденцияларын бағалау үшін орынды. Бұл тұста шартты түрде алғанда, іріктеуге шығыс және орталық Қазақстан қалалары еңбеген. Бұл пікір дау тудыруы да мүмкін, бірақ зерттеу барысында жергілікті атқарушы билік аймақтық ерекшеліктің барлығын да жиі атап көрсетеді.

«Дін саласындағы саясат: құқық пен қабылдау» деп аталатын бірінші тараудың «Қазақстан Республикасындағы зайырлы мемлекеттік құқықтық негіздері» атты бөлімінде зайырлылық мәртмембесінің заңды құқықтық негіздері толық қарастырылған, кеңестік кезеңнен қазіргіжағдайға дейінгі даму сауаты түрде бақыланған.

Одан әрі тараулар қала тұрғындарының дін саласына, мемлекеттегі зайырлылық принципіне; дін мен атеизмді діни сәйкестендіру мен қабылдау факторларына; халықтың атеистерге деген көзқарасына; сондай-ақ Қазақстан қоғамындағы қазіргі атеистердің «табиғаты» пен «көңіл-күйіне» қатысты, әртүрлі әдістерді қолдана отырып, жүргізілген әлеуметтік зерттеу барысында алынған мәліметтерді жіті талдауға құрылған. Бұл заманауи діни бағыт пен ізденістерді, дүниетанымдық көзқарасы әртүрлі топтар мен бағдардың жай-күйін кеңінен қарастыруға мүмкіндік береді.

Бұл еңбек қазақ қоғамының идеологиялық мәдени өрісінің қазіргі жағдайын зерттеуге елеулі үлес қоса отырып, діни жаңғыру және зайырлылық қағидаттарының мемлекет тарапынан жү-

зеге асыру жағдайында атеизмнің жай-күйі мен оған деген көзқарасты зерттеудегі олқылықтың орнын толтырады.

Меніңше, зерттеу әдістері мен нысанының алуантүрлілігіне қарамастан, мемлекеттік қызметкерлер мен түрлі дін өкілдерінің атеизмге қатысты сараптамалық бағалары мен көзқарастарына да назар аударуға болар еді. Бұл бәлкім мәселенің тағы бір қырын аша түсер еді, өкінішке орай, атеизмге деген теріс көзқарас сонау кеңестік саясаттың қайсар атеизмнің сарқынишағы ғана емес, ондай пікірдің қалыптасуына ой-пікір мен бағдарды қалыптастыру барысындағы көшбасшылардың да рөлінің де әсері бар. Бұл ескерту қандай жағдай болмасын атқарылған жұмыс пен алынған нәтижелердің құндылығын еш жоймайды; ол келесі қажетті зерттеулерде де жүзеге асырылуы мүмкін.

Бұл кітаптың практикалық мәні жоғары, өйткені оның материалдарын дінтанушы, әлеуметтанушы, саясаттанушы ғалым-оқытушылар, сондай-ақ мемлекеттік орган өкілдері ақпараттық-түсіндірме және оқу-ағарту жұмыстарын жүргізе отырып, зайырлылық принциптерін сақтаудың негізінде қоғамда үйлесімділік пен теңгерім саясатын одан әрі құру барысында кеңінен қолдана алады.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды ескере келе, «Қазіргі Қазақстандағы зайырлылық пен атеизм» кітабын ресми басылымға ұсынуға әбден лайық деп білемін.

Рецензент:

Конфессияаралық және өркениетаралық
диалогты дамыту жөніндегі

Н.Назарбаев орталығы

Діни зерттеулер департаментінің
директоры, философия ғылымдарының
кандидаты

Р. И. Камарова

«Стратегия» ӘСЗО» ҚҚ

Қазіргі Қазақстандағы зайырлылық пен атеизм

*Компьютерде беттеген және дизайны:
Абдикерим Әсем Асқарбекқызы*

9|786018|077678|

Қазақстан
«Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығы»
050000, г. АЛМАТЫ, Қонаев көшесі, 135/56
Тел. +7 (727) 2721383
info@ofstrategy.kz
www.ofstrategy.kz

О С Ш Е С Т О Р Е Н И Я Ф О Н Д
СТРАТЕГИЯ
ЦЕНТР СОЦИАЛЬНЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ